

KÖZÉP-EURÓPA MORFOLÓGIÁJA

PERSPEKTÍVÁK

Jogos-e a másság hangsúlyozása, Európa megosztottságát egy újabb, területi personalitás sajátosságainak kiemelésével fokozni akkor, amikor a körülötte kibontakozó viták lecsendesültek? A kérdés a látványos konferenciák, rendezvények napirendjéről, a kiadók érdeklődését bizonyító kezdeti lelkesedés után háttérbe szorult. Már nincsenek körkérdések, a politika az európai szemmel láthatóan múlt századi reflexei felé fordul, az európai egyensúly bevált referenciamodelljei támadnak fel, amelyek a vasfüggöny leomlása után ismét tömbökbe kívánják tagolni az európai emberiség jövőjét. Vagyis ismét megosztanak, beosztanak, el- és leválasztanak, döntenek és határoznak, egyeseket favorizálnak, másokat háttérbe szorítanak stb. úgy, ahogy ezt már megszoktuk. Vagy pedig ez lenne a régiók Európája?

Új geopolitika és geostratégia van születőben a „világmodellé” nyilvánított „Európában”, ott, ahol reményeinket, vágyainkat kívánjuk megtalálni?

Melyik Európába igyekszünk? Abba, amelyiknek kognitív sémájában földrésznünk jövőképe régi, antant és központi hatalmak antinómiáját igyekszik feltámasztani?

Európa-percepciókat továbbra is ideológiai és történelmi klisék deformálják? Végül is a mi Európa-képünk, amely életstratégiánk ideális céljaként aposztrófálódik, nem csupán eszmény? Mítosz, mely pszichológiai nyelven szólva a kényszer által vált intellektuális tetté? Vagy filozófiai értelemben „Európa” eszményünk örök-változatlan és változtathatatlan életvilágtípus és/vagy modell? Amiben még van valami új is? Az identitás, az európai identitás, melyik Európáé? A Bosznia utánié? Emlékezetünk csal, az egykor volt, hol nem volt aranykor utáni nosztalgiánk, béke, biztonság-ideológiánk különbözőképpen értelmezhető? Csupán a kiváltságosok ideológiájáról lenne szó, az ő felismerésükről? És a mi identifikációnk sui generis csupán, közösségi tapasztalat, misztifikáció tárgya? Aminek szervezeti módját nem konkretizálták, ami nem is csoda, hiszen az Európa-eszmét a kulturális aktorok karolták fel, a gondolkodók, s ők csak a béke utópiáját látták benne? Rejtett maradt előttük a funkcionista integratív erőter, a kodifikált szövetségi vagy graduális stratégia, az instrumentalizáció? S ezzel a nemzetállam eszközzé vált? Fordítva, a nemzetállamok egy csoportja úgy jelent meg, mint Európa. Az államot és a nemzetet „Európaként” jelenítették meg. Az Európa-család kohézióját erősíteni hivatott az „Európa-mítosz”, a békeutópia, a közös történelmi emlékezet, az egység iránti aspiráció, a jólét stb., látszólag igazolta a funkcionista és graduális integráció stratégiáját. De csak látszólag. Az Európa szó körüli konszenzus, az európai tudat és érzés Maastrichtban elveszett volna? Az a létezés- és magatartásforma, amely kulturálisan annyira terhelte, hogy már a föderáció gondolata is eltűnt?

És mi van az oly sokszor emlegetett Nagy Károly-i örökséggel? Clovis és Arthur utódai Bizánc örökösivel osztozkodnak a végeken? Ismét bizonyosságot nyer, hogy a családtagok erősebbek a családnál, rejtett önös törekvéseiket és céljaikat Európa-köntösbe álcázzák?

És akkor még jogos-e Közép-Európa jelenéről és jövőjéről meditálni? Ami földrajzi, gazdasági, társadalmi, mentalitásbeli és geopolitikai értelemben képviselhet-e másságot az „Európa-családban”, úgy mint családtag vagy önállóan? Predesztinálva lennénk vagy már éppen megint döntöttek a Central Europe, Mitteleuropa, orosz jégverem lehetőségeit illetően? Vagy egyszerűen kényszeríteni fognak, hogy ismét szabadok legyünk?

Legyünk optimisták, Rafal Wisniewski szerint is. „A közép-európai nemzetek elitjeinek be kell látniuk, hogy érdekükben áll a régióról mint egészről kialakult pozitív sztereotípa fenntartása és elmélyítése...”¹

RÉGIÓ ÉS IDENTITÁS

A Közép-Európa, Mitteleuropa, l'Europe Centrale elnevezések lingvisztikailag azonosnak tekinthetők. Földrajzilag egy olyan térségre utalnak, amely Európa közepén helyezkedik el. Történelmileg (szociológiailag) és geopolitikailag ezek a fogalmak alapvetően különböző tartalmúak. Ezek azonban nem mérik ki a fogalmat, annak ellenére, hogy a Közép-Európa fogalom meghatározására tett kísérletek érvrendszerre sokrétű és koronként változó jelentéstartalmú. Módszertanilag René Girault-nak az Európa-identitást alkotó, állandó és változó elemeinek figyelembevételével tett javaslata, kodifikálva az Európa-építés identitásstruktúráinak komponenseit, témánk számára is irányadó. Az Európa-identitás három összetevője, amelyek 1945 előtt mintegy összefonódtak, a földrajzi Európa, a történelmi-kulturális Európa, és a mitikus (elképzelt, megálmodott) Európa kontextuálisan is kijelölik a közép-európai identitás főbb erővonalait.

a.) A földrajzi Európát egyfelől az a nagy táj alkotja, amely a párizsi medence és Lengyelország között terül el, és tegyük hozzá, szinte akadálytalanul húzódik ez az összekötő folyosó az Uralig, másfelől a Földközi-tengerre nyíló nagy zóna. E két közlekedési tengely között egy sor hegyes vidék terül el. Ezeknek lakói többé-kevésbé autonóm módon élnek és hasonló fejlődési formákat mutatnak. Ez a menedék- vagy hátrálási zóna.

b.) A történelmi Európát alkotják mindazok, akik valamilyen politikai entitást hoztak létre királyok vagy fejedelmek alatt anélkül, hogy a 18. század végén és a 19. században valóságos nemzetekké váltak volna. A népesség jelentős része nem volt arra predesztinálva, hogy ugyanabban az állam-

---

¹ Rafal Wisniewski; *Oly közel oly távol. Lengyelország és Közép-Európa*. In: Európai utas, V. évf. 1994. p. 3.

ban éljen, ami végül is ezeket a politikai alakzatokat a nemzeti közösségek megalkotására ösztönözte, amit elősegített a nemzettudat. Ennek ellenére az ún. nemzetállamokban, mint például az Egyesült Királyságban tovább élt a regionális partikularizmus, Franciaországban a különböző etnikumokat a forradalom homogenizálta, később Itáliában és Németországban az azonos nyelven beszélők egyesültek. Az Osztrák–Magyar Monarchia különböző népcsoportokat tartott össze, olyanokat, akiket a német nyelv, a közös gazdasági, társadalmi és kulturális élet koherenciája jellemzett.

c.) A mitikus Európának lassan nagyobb a befolyása az európai identitás formálásában, mint az első kettőnek. Az európaiak jelentős része, különös tekintettel az európai elite, hosszú idő óta annak az érzésének ad kifejezést, hogy azonos vallási alapon nyugvó kultúra és szociabilitás hordozója. Ebben a 18. századi kozmopolitizmusra hivatkoznak. Amikor a francia nyelv használata, az azonos filozófiai felfogások a kor „polgári társadalmában”, a nehézségek nélkül megértett és vallott erkölcsi értékek Európa különböző részein, valamint a művészi értékek és személyek kommunikációja, a filozófusok és az uralkodók kapcsolatai stb. vitathatatlanul egy igen érdekes összképet vetítenek a mába.²

Ebben az európai identitáskodifikációban Közép-Európa fogalmának leírása és/vagy meghatározása is mindenekelőtt a perszonalitásidentitás rögzítését igényli, amelyben kifejezésre jut a jelzett faktorok kiemelésével az, ami ezt a partikularitást, amennyiben létezik ilyen, közelíti, illetve távolítja azoktól az általános meghatározottságoktól, amelyek kontinensünk egészének és az azt alkotó többi régióknak sajátosságaként kimutathatók.

Jól látható ez a tendencia R. Girault Nyugat-Európa identitásának leírására tett kísérletében is. Ugyanis három olyan normatív főelemet emel ki, amelyek univerzálisak, és amelyek további partikuláris elemeket, jegyeket képesek magukba szervesíteni. A földrajzi, történelmi és kulturális tényezők nem mereven alárendeltek egymásnak. A fizikai, földrajzi adottság mint állandó ipso facto nem alakít ki minden esetben történelmi egységet, ez megfordítva is igaz. Semmi paradoxon nincs abban, hogy a változó, dinamikus faktor, a történelmi és kulturális az, amely létrehozhat valamiféle egységet, de elkülönülést is. A motiváció mindkét esetben lehet történelmi és kulturális egyazon geofizikai állandón belül. A történelmi-szociológiai, szellemi közös háttér és alap, amely univerzális elemekkel itatja át a partikularitásokat, nem minden esetben tölt be normatív-integratív funkciókat.

Mint ahogy a gazdaság sem vezet egyazon geofizikai nagy tájon belül kötelező módon integrációhoz, bármennyire is felismerik annak fontosságát. Ennek ellenkezőjére is van példa, amikor földrajzilag heterogén tájak

² René Girault: *De l'existence de la déesse Europe*. In: Hérodote, Revue de géographie et de géopolitique. I-er trimestre 1986. p. 101-102.

képesek politikai univerzalizmust képviselő erőter mentén hosszabb vagy rövidebb távon integrációt megvalósítani és azt fenn is tartani. Az Európa-fogalom en bloc a vázlatosan jelzett heterogén faktorok összetevőiből képződött. Az Európát alkotó és annak identitását körvonalazó komponensek történelmi-kulturális képződmények, a geofizikai állandók előnyeinek vagy hátrányainak felismerése ezeknek a képződményeknek a függvénye. A kérdés az, hogy a történelmi-kulturális alakzatok milyen motivációk alapján fogalmazzák át geopolitikává és geostratégiává földrajzi erőterüket? Vagy ezek az átfogalmazások vezetnek, illetve tudatosítják a normatív-integratív lehetőségeket, az univerzalizmusban rejlő előnyöket és/vagy annak hátrányait?

Paul Bois-val szólva „a történelmet nem a tér, hanem az idő hozza létre”.³ A kultúra szintén az idő produktuma, azonban mindkettő egy adott térben formálódik.

A tér földrajzi, ökológiai, történelmi környezet, melyben in situ nascendi kényszerek hatnak, a „társadalmi világnak” ezekre válaszokat kell megfogalmazniuk. Stratégiákat, melyek tárgyi és mentális reprezentációkban fejeződnek ki mintegy erősítve az identitást és a tényleges vagy „szimbolikus erőfőlényt”. Ez konfliktushordozó, performatív, mert a földrajzilag lokalizálható történelmi-kulturális tájban kialakított „nemzeti szentély” limesei a csoportközi erőviszonyok függvénye.

Pierre Bourdieu „Occitania” példája szerint „a harcok tétje olyan hatalom, mely kikényszerítheti a társadalmi világ egyfajta szemléletét (vízióját) a fölosztás (divízió) elvei által. (...) A régió és határai (fines) csak kövületei annak a hatalmi aktusnak, amely elhatárolja az országot, a territóriumot (ennek is fines a neve), kikényszeríti a határok és a territórium ismert és elismert legitím definícióját (a fines szó egy másik értelme), röviden szólva a társadalmi világ legitím fölosztásának (divízió) elvét.”⁴

Bármelyik geofizikai és humán földrajzi térben lokalizálható az „Occitania”, de történelmi-kulturális identitásának megfogalmazásában, bármennyire is premodern mintákat követ, mégis normatív-integratív funkciókat lát el, olyanokat, amelyek univerzális tendenciákat hordoznak: Ezek a tendenciák a kompetitív csoportok közötti viszonyban ideologikus megfogalmazásokat, igazolásokat nyernek. Az identitást kifejező egység, azonoság túllép a geofizikai tájon, függetlenül attól, hogy az geomorfológiailag folytatása vagy éppen ellentéte a csoport-tájnak. A territórium legitím definíciója azonban túllép a „nemzeti szentély” határain. A csoportidentitás eszmei, tárgyi, politikai, egyáltalában hatalmi szimbólumait rá kívánja

---

³ Idézi P. Bourdieu: *Az identitás és a reprezentáció*. In: Szociológiai Figyelő, 1985/1. p. 11.

⁴ Uo.

kényszeríteni környezetére, ezzel közvetlen uralmi vagy közvetett befolyásolási tért alakít ki maga körül. A „nemzeti szentély” valóságos vagy képzelte biztonságövezetének kialakítása a többi kompetitív csoportok közötti viszony hierarchikus átrendeződését vonja maga után. Az erőfölény biztosítja ezt, de ennek hiánya is lehetővé teszi, sőt normatív módon maga után vonja valamiféle kompenzációs stratégia kidolgozását, amely igazolja vagy megkérdőjelezi a geofizikai térben kialakult történelmi-kulturális hierarchiát. Az Európa-identitás nagyban és kicsiben jelzi ezt a kompetitív csoportok kialakította vagy kikényszerítette mellé- és fölérendeltséget, melyek a társadalmi világ struktúrájának változatosságára és az ebből fakadó gradualitásra is visszavezethetők. A tárgyi és mentális reprezentációk napjainkban is jelen lévő diverzifikálódása ellenére mindvégig hatott és hat egy univerzalista szemlélet és elkötelezettség is, amelynek erő- és hatóterei korábbi mintákat követnek, s a geopolitikai és geostratégiai képletekben identitáshierarchiákat rögzítenek, illetve kényszerítenek ki.

Nem új határokat vonnak meg, hanem a régiek új formában jelennek meg ugyanazon történelmi-kulturális erőter hatósugarában. Az integrációt ebben a hierarchiában „a szimbolikus erőviszonyok alávetettjei”, azok, „akiknek az alávetett identitás jut”, univerzális érvekkel támasztják alá, melyek a szellemi- és társadalmi világ tradícióiban gyökereznek, mint ilyenek közösek vagy majdnem azonosak. A minta és/vagy a modellkövetés modernizációs kényszere az univerzalista értékhierarchiák mentén fogalmazza újra az identitásokat. Az uralkodó identitás univerzális értékei a lépéshátrányban lévőket partikularitásaik, mentális és tárgyi reprezentációjuk feladására ösztönzik. A „legitim identitás” most már nem a partikuláris hangsúlyozásában fejeződik ki, noha annak funkciói továbbra is fennmaradnak, hanem az univerzalista értékekben. Azonban azt is látnunk kell, hogy az állandósult strukturális átmenetiség állapotában az univerzalista reprezentációkra alapozott partikularitás, a maga földrajzi, történelmi-kulturális és néha nosztalgikus-mitikus identitás-érvrendszerével biztosítja az integrációt elősegítő kommunikációt.

A közép-európai identitás, mint általában az identitások vizsgálata, valamihez való viszonyítás (Nyugat és Kelet), mely a regionális érdekek és értékhierarchiák kontinentális újrendezésének kifejeződése. Más szóval a graduális viszonyok reprezentációja P. Bourdieu szerint: „... minden egyesítés, amely asszimilálja a különbözőt, egyúttal az egyik identitásnak a másik fölötti uralmát, az egyiknek a másik által való tagadását jelenti”.³ A mentális reprezentációkban, amelyben az identitás összetevői meg- és újrafogalmazódnak, nem mindig és kötelező módon asszimilálódik a különböző, noha ez a tendencia mindig is jelen van. Az univerzalizmus ho-

³ P. Bourdieu: i. m.19.

mogenizál, valóságmeghatározása a partikuláris elnyomása által artikulálódik, különösen akkor, amikor partikuláris alrendszer lép fel univerzalista igényekkel, ez az alá- és fölérendeltség már-már konfrontatív viszonyát alakítja ki. Lennie kell egy olyan létező, konkrét, már kipróbált, működő univerzális struktúrának, amelyben a partikuláris identitások másságuk megőrzését bizonyító-biztosító modelleket követhetnek. Amíg konkrét formában nincs univerzális modell, addig a reprezentáció mentális szinten fogalmaz meg alternatívát. A közép-európai identitás komponenseinek vizsgálata erre példa, azonban az univerzalizizmushoz való viszony lehetőségeit, tradícióit fel kell tárni, aktualizálni kell, hogy ne az asszimiláció és tagadás tényezői, hanem a pozitív elemek kompetitív kapcsolatrendszerei tudatosuljanak.

A FÖLDRAJZI KÖZÉP-EURÓPA

1. A térség földrajzi identitásának leírásában Teleki Pál földrajztudós (miniszterelnök) Európa-meghatározásából indult ki. Az 1930-as években külföldön és a budapesti egyetemen tartott előadásáiban, tanulmányaiban a fizikai-, humán-, politikai és gazdasági földrajz érveit szintetizálva Európa egységét demonstrálja.

„Európa az ember szempontjából rendkívül előnyös táj. Előnyei mind arra vezethetők vissza, hogy ez a táj gazdagon tagolt és hogy a monszun táj; a földnek egyetlen olyan nagytája, amelyben a nyugati monszun uralkodik és messze behatol a szárazföldre. Ezek az okai annak, hogy Európa egyike a föld évezredek óta legsűrűbben lakott nagytájainak, India és Kína mellett, illetőleg után.

Ez az európai nagytáj igen tarka népegyvelegeket egységesített magában, szintetizált, többé-kevésbé egyforma életformára. Sajátos művelődést teremtett, amelyet a benne lakó, idevándorló népek egymás után magukévá tettek. Sajátos államformatípust fejlesztettek ki, amelynek fejlődése a feudalizmustól a parlamentarizmusig ível.

Európát sajátos, önálló kialakulása élesen elválasztja és megkülönbözteti a föld összes többi nagytájától. Népsűrűsége és életintenzitása – amelyek különben szimbiotikus, egymást erősítő jelenségek – élessé teszi az elentétet a szomszédos, akadálytájakkal szemben.

De mi ez az Európa? Fenti körülírásomból mindjárt észrevehették, hogy ebbe a fogalomba nem kapcsolom bele Oroszországot, se a Balkán nagy részét. A földrajzi, természeti tényezők is ezt diktálják. Mert Európának legsajátosabb jellemvonása, életegységének legmélyebb tartalma és jelentősége; sokszerűsége, a sokfélének szintézise. Oroszországnak már felszíni jellege is ázsiai. Ázsia mérhetetlen nagy tájegysége; az ázsiai tengertől való távolsága, elfordultsága; ázsiai nagy ellentésségű klímája, az orosz táj fakóbb színei; az ázsiai népek lelke, amelyet sokban e természeti tényezők formáltak meg.

A Balkán kisebb, Európához és Oroszországhoz nem mérhető tájegység, Európa félszigete, de a maga széteső centripetális és mégis elzárkózott jellegében nem igazán európai, történelmét pedig nagyrészt Előázsiaiával élte”.⁴

A „Magyar Szemlében” 1931-ben megjelent cikkében Teleki hasonló humán- és politikai földrajzi megjegyzések után Európa geofizikai „egységére” is felhívja a figyelmet. „Róma elbukik és Európa keletkezik. A hatalmas államegység megdől, és helyét sokszerű, tarka világ foglalja el. De ez a tarka világ is egység, mert sajátos egyéniség.

Az atlanti Európában hatalmas erők összjátékából új életforma és – szűk területei határok közt – új életegység keletkezik. Keletkezésének főtényezői Róma, az Egyház és a népvándorlás népei. A provinciákból keletkezik a letelepült állam, az Egyházból a hatalom formája, s a népvándorlásból a nemzetek.

De ezt a fejlődést lehetővé és maradandóbbá a környezet teszi, domborzat, éghajlat és talaj sajátos synthésise.

Ennek a környezetnek fő jellemvonása: változatos sokszerűsége egy típusos egységben, amelyen belül éles ellentétek nincsenek.

Az erős domborzati tagozottság sokféle és kedvező partokat rajzol tenger és szárazföld határán, a szárazföldön pedig sok különböző nagyságú, változatos tájegységet teremt. Ennek következménye a klímák sokfélesége aránylag kis területen belül. A változatos geológiai történelem adta erős domborzati tagoltság és sokféle kőzetek és az éghajlatnak gazdag helyi változatossága a talajoknak kis területen csodálatos sokféleségét teremtették meg – és ezzel változatos és sokszerű mezei gazdálkodás előfeltételeit.

És ez az atlanti Európa mégis egység. Egység éppen változatossága folytán, összes részeinek és tájainak formagazdaságában. Ez a formagazdasága ellentétben áll az őt környező nagytájak – Sarkvidék, Orosz-tábla, Szahara-tábla egyformaságával. Az Atlanti-óceán enyhítő klímahatásai erre az egész változatos Európára kihatnak, mert az Atlanti-óceán felé van nyitva. Kihatnak rá, kiegyenlítenek, egységesítenek. (...) A gazdasági, művelődési és politikai átalakulások, melyek e területen keletkeznek, mindenkor az egész területre, egész Európára kihatnak. (...) Európában nincs tájegység, amely a többi méreteiben aránytalanul túlszárnyalná s a többin uralkodna. Ellenkezőleg. A nagyobb tájegységek, mint az Angol-szigetek, a Párizsi-medence a hozzá tartozó peremi tájakkal, az Ibériai- és Olasz-félsziget, a Magyar-medence és a tájrajzilag ugyan felaprózott, de más tájegységek által elég élesen körülvelt Németalföld – mindannyian 250 000 és 500 000 km² területnagyságok között vannak. Az összes többi tájak és a bennük keletkezett államok jelentékenyen

⁴ Gróf Teleki Pál: *Európáról és Magyarországról*. Budapest, 1934. pp. 51-53. Ez az előadása 1930-ban hangzott el a müncheni Német-Magyar Egyesületben.

kisebbség, 100 000 km²-en aluliak. És míg az előbbieknél a háború előtti században 30 és 60 millió közt váltakozott a lakosság száma, addig az utóbbiaknál 7 millió alul maradt. Az előbbieknél a nagyhatalmi területek, az utóbbiaknál az ütköző- és compromissum-államok területei, tájegységei. Ez a természetadta helyzet hozzájárult az európai egyensúly kialakulásához. (...)

A világ fejlődésének ebben a stádiumában, amidőn Európa hegemoniáját elveszti és a tengerentúl új, continensnyi, sajátos típusú aleggységek keletkeznek és kelnek vele versenyre, kényszerű természetességgel kell hogy európai öntudat keletkezzék. De Európa belső szétszaggatottsága folytán éppoly természetes, hogy egy ilyen öntudat nem keletkezik Európában tömegjelenségeként. (...) A fejlődés szerves, mert hiszen egészen természetesen, hogy Európa, ez a természetadta és jellegzetesen azonos alapokon, természetesen kifejlődött, változatos sokféleségében, művelődésében, politikai és gazdasági jellegében típusos életegység ezen egység tudatára ébredjen, mihelyt hasonló típusos és erőben mindinkább egyenértékű individualitások támadnak vele szemben. Nem más ez, mint az önfenntartási ösztön jelentkezése.

Európán csak a tagolt, atlanti, sokállamú nagytájat értem, amelyet Nyugat- és Közép-Európának szokás nevezni – Oroszország nélkül. Enélkül nem azért, mert ma bolsevista, de mert mint nagytáj természetileg és emberileg a másikkal mindig ellentéte volt: tagolatlan, tengertől elzárt, Ázsia felé nyitott, a szibériai táj zökkenés nélküli folytatása, ázsiai népek olvasztóköhója. És népei éppoly lelki határtalanságban simulnak egymásba, mint tájegységei.⁷

A földrajzba ágyazott történelmi és politikai érvelés az „egység” bizonyításában a globális geopolitikai és geostratégiai kihívásra figyelmeztet. Ez indokolja az európai tömörülést, amely éppen olyan „egyetemesen európai és csak európai” kell legyen, mint a humanizmus, a reneszánsz, a feudalizmus és a kapitalizmus. Az európai organizáció modellje, éppen az európai partikularitások univerzalizmusából adódóan nem követheti sem az Amerikai Egyesült Államok, sem Svájc, sem a Népszövetség alkotmány-, illetve szervezési mintáit. A megoldás Európa „európaiasítása”.⁸

Mivel járulhat a földrajztudomány az Európa-probléma megértéséhez és megoldásához című előadásában, 1931-ben a közgazdaság-tudományi karon, Teleki ismét felteszi a kérdést: „mi ez az Európa?”. Válasza: „Eredetében, alapjában földrajzi fogalom, de nem megállapodott fogalom. Eredetileg Ereb (asszír sötét, tehát Abendland) Nyugat, ellentét Asuval (világos, Morgenland) Kelettel. Azután conventionális fogalom, amelyet az Ural és a Kaukázus határol conventionálisan; kiterjedését a különböző tankönyvek ma is különbözőnek adják meg 9,5 és 10,5 millió négyzetkilo-

---

⁷ Gróf Teleki Pál: i. m. p. 96., 97., 98., 101.

⁸ I. m. p. 133.

méter között. De ezen belül is két Európa van, a finn Karéliától a Duna torkolatáig húzott vonaltól nyugatra egy változatos geológiai történelem következtében erősen tagolt hegyes-völgyes, öblös és félszigetes rész: a tulajdonképpeni Európa. Keletre tőle a tagolatlan orosz tábla.

Európa egy életegység, amelyet a világ többi lakott részeitől hideg sarkitájak, tundrák, continentális és klimazonális sivatagok választanak el. (...)

Az ezen határok által körülvevett életegységen belül domborzati kialakulásánál és az általa való adottságánál fogva két különálló ellentétes jellegű életegység van. Nyugat-Európa jellege a tagoltság, változatoság, a tenger, az Óceán felé való nyíltság, a Golf-áram fűtötte atlanti klíma és emberi vonatkozásban is tagoltság, sok nemzet, változatos gazdasági életformák. Kelet-Európában, Oroszországban mindezen vonatkozásban természet és ember tekintetében egyaránt egyformaságot találunk. (...) Európa nem egyszerűen természeti fogalom, ha struktúrája földrajzi alapokon is nyugszik. Az emberi történet fogalma ez az Európa... (...)

A sokállamú, egységes akarat nélküli Európa még szervezesebb valami. Szervesen fejlődött ki benne egy európai politikai struktúra, egy európai gazdasági rendszer, egy európai szociális típus, egy európai erkölcsi felfogás, amely alól egy nemzet, egy állam, egy lakos sem vonhatja vagy vonhatta ki magát a történelmi folyamat során.”

Az Európa-definíció konstitutív elemei Teleki számára pozitívak, azonban ez nem azt jelenti, hogy földrajzi meghatározottság a kiváltója, csupán arról van szó, hogy a földrajzi adottság „előmozdított” egy ilyen struktúrátípus-képződést.

Pontosabban a geofizikai adottságok is közrejátszottak abban, hogy két, egymást tagadó Európa konstituálódjon.

A két főtípus normatív-integratív funkciókat tölt be, azonban egymástól eltérő, egymásnak ellentmondó univerzalista célkitűzésekkel. A nyitottság egyrészt az Atlanti-, másrészt a Csendes-óceánra orientált. Telekinél a földrajz, a humán földrajz, amely auxiliáris tudományágának tekinti a gazdaságot, a politikát, a néprajzot, a szociológiát stb., vagyis a humán földrajznak mint a „föld felszínének” történéseit és folyamatait szintézisbe foglaló diszciplína fő funkciója az európai partikularitások univerzalista tendenciájának bizonyítása. Nem véletlen, hogy Európa fogalmának többszöri meghatározásában az „életegység” kategória szerepel, mely nem földrajzi fogalom vagy nem csupán az, hanem történelmi-kulturális identitást kifejező, aminek térben és időben más a ritmusa, mint Kelet-Európának, amely végül is monotonosságában exponálódik. Az autentikus univerzalizmus, amely már kortárs univerzalista mintákat nem követ, illetve nem követhet, globális kihívások kényszerében ébred identitására, mintegy „revízió” alá veszi azt. Az Európa-

* I. m. pp.130-131., p.133.

egységtudat normatív-integratív tradíciói, a humanizmustól a „Hochkapitalismusig” az univerzalizmus kiteljesedési tendenciáit, az európaiság térnyerését bizonyítják. Ebben a kontextusban, a tulajdonképpeni Európáról leválasztott, elhatárolt Kelet-Európa, vagyis Oroszország és Balkán már nem annyira földrajzi, mint történelmi tradícióinak orientáltsága miatt is képviseli az európaiság tagadását. Mert például „a közvetlen szomszédság számtalan affinitást és állandó történelmi életkapcsolatot teremtett Európa és az orosz táblaföld, Oroszország között”, ennek ellenére „Oroszország a maga egységében és biztonságában Podolia, a Hindukus és a Csendes-óceán között, méretében, lakosságával Kína, India, Észak-Amerika, Dél-Amerika, szóval a világ új energiaegységei mellett és között egyenértékűen áll. Európa államai nem”.¹⁰

Az Európa-féltés Telekinél globális geostratégiai összefüggésekben fogalmazódik meg: Európa számára nincs más alternatíva, mint táji adottságaiban is gyökerező, ugyanakkor a külső kényszerekből fakadó egység-tradícióit tudatosítania. Az univerzalizmust hordozó szellemi és materiális struktúrák, mint például a humanizmus, reneszánsz, feudalizmus, kapitalizmus, parlamentarizmus, a latin kereszténység stb., amelyekben formailag és tartalmilag is artikulálódik az európaiság, az európai identitás, alkotják azt a kohéziós erőt, ami által újra lehet fogalmazni Európának a helyét és szerepét. Az erőegyensúly és/vagy államok, nemzetek feletti integráció, amely a felvilágosodás óta kíséri a politikai gondolkodást és amelyben benne van a kisállamok és a nagyállamok problematikus viszonyának kérdése is, felerősödő tendenciát mutat Teleki jelen idejében. Teleki láthatóan az államok, nemzetek feletti integráció híve, amit motiválhat és motivál is a trianoni trauma, tehát az európai nagyhatalmi egyensúly több évszázados gyakorlatát a globális kihívás körülményei között nem tartja alternatívának. Hasonlóan a párizsi békeszerződésekkel létrehozott európai, tömbösített status quót, mely a kisállamok számát szaporította a kontinensen, immár a vesztfáliai béke óta. S ezek konfliktushordozó, helyenként törzsi szellemiséget és gyakorlatot idéző versengései újabb bizonyítékul szolgáltak ahhoz, hogy nemcsak Telekiben, hanem a kortárs európai gondolkodók jó részében is aktualitásként vetődjön fel a kontinentális, illetve a regionális integráció normatívája. Azonban ő a különböző regionális integrációs elképzeléseknek sem híve, mivel azok az európai „életegység” ellen hatnak, a negatív értelemben vett partikularizmusokat erősítik, és újabb helyi hegemonizmusok kialakulását ösztönzik. Az integrációnak univerzálisnak kell lennie, vagyis összeurópai folyamatnak. A „géographie pure” hagyományaitól jócskán eltávolodva, a humán földrajz a geofizikai tért történelmileg és kulturálisan is organikus egységként tételezve nem a szűk partikularitások eviden-

---

¹⁰ I. m. p.101-102.

ciálására összpontosít, hanem ezeket alárendeli az univerzalizmusnak. Így nem véletlen, hogy Telekinél Közép-Európa nem képez sem földrajzilag, sem történelmileg, sem kulturálisan olyan strukturális másságot, mint például Oroszország vagy Balkán. Számára Közép-Európa – Európa; szinte természet szerű, hogy Európának ez a partikularitása szervesen illeszkedik azokba az integratív struktúrákba, amelyek az „európaiság” fogalmában fejeződnek ki. A geofizikai tér fragmentációja nem tagadja, illetve nem tagadhatja a humán földrajz, a történet-szociológia, a kulturális antropológia evidenciáit. Ellenkezőleg, azt igazolja. A belső széttagoaltság, a regionális partikularizmusok, a globális kihívás mellett kompetitív ösztönzők az Európa-öntudat kimunkálásában. Az európai identitásnak vannak olyan állandói, melyek a racionális stratégia kidolgozásának feltételrendszerét alkotják. Ezzel szemben a geopolitikai változóknak, melyek a kisállamok ilyen-olyan tömbösítését az erőegyensúly pillanatnyi érdekei szerint alakítják, hosszú távon sem gazdaságilag, sem politikailag nincs alternatívája. Közép-Európa első világháború utáni újrendezése, mely egy korábban kialakult integráció tagadása volt, azt bizonyítja, hogy a politikai terület és a gazdasági táj nem esik egybe. Az ebből fakadó diszsonanciák, mint például az autarkiaira való berendezkedés, a nemzeti partikularizmusok aktuál-ideológiai stb. az európaiság tagadásai. A Közép-Európa-probléma megoldása – Teleki szerint – nem abban keresendő, hogy valamiféle regionális integráció formájában kell feloldani a térség konfrontatív viszonyait, hanem megőrizve-megtartva a partikuláris jegyeket, az összeurópai integráció kereteiben.

A Közép-Európa-identitás Teleki univerzalista, normatív-integratív racionalitáson alapuló érvelésében nem szorul háttérbe, azonban nála a régió identitásának, Nyugathoz tartozásának hangsúlyozása, vagyis európaisága nem feledtetheti a globális rendszerek kompetitív kihívását. Ezért van az, hogy minden, ami az európai „életegység” tagadása, kiszoríttatik Európából. Mert célja, az európai identitás tudatosítása, ebben az értelemben az Európa-tudat előbbre való, az értékhierarchiában magasabb rendű, mint a regionális identitás tudata, noha azt is meg kell őrizni, sőt művelni kell. Közép-Európa Teleki terminusával „Közép-Duna medence”, „Dunai Európa” kompromisszum, átmeneti régió, humán földrajzilag is a benne centrális helyet elfoglaló Magyarországnak (a Trianon előttinek) rajzol „izomorf” regionális kontúrt. A komplex meghatározás mint láttuk, Európára vonatkozik. A „Donauraum” kapcsán (melyre egy más összefüggésben is visszatérünk), Leopold Lajos barátjának tisztán földrajzi ihletésű „Völgy Európa” terminusát negatívnak ítéli, és ismét felhívja a figyelmet arra, hogy „Ha dunai térről, a Donauraumról beszélünk, voltaképpen Európáról beszélünk; aki pedig ilyenkor nem beszél Európáról, az nem mondott semmit a dunai térről sem.”¹¹

¹¹ Michel Korinman: *Quand l'Allemagne pensait le monde*. Fayard. Paris 1990. Préface par Yves Lacoste. p. 5.

Ebben a földrajzi megalapozottságú érvrendszerben nyilván a gyakorlati politikus aktuális mondanivalója is benne van. Mégis fontos e hosszabb Teleki-konceptió-ismertetés kapcsán arra is utalni, hogy a földrajz az ő esetében nem válik a partikuláris érték, illetve értékek apológiájává, noha az akkor a térségben divatos volt. Sőt, mint az alábbiakban is látni fogjuk, a földrajzi irodalomnak az őt megelőző és követő Közép-Európa-leírásaiban többnyire másfajta motivációk kaptak hangsúlyt. Ezzel nem azt állítjuk, hogy Teleki egészében háttérbe tolta volna a nemzetállam geográfiai partikularizmusát, hanem azt, hogy az univerzalista gondolat kiinduló feltételrendszerét nem a partikularitás nyújtja, mint a német földrajzban. A centralitás önmagát nem dimenzionálja túl, és nem gondolkodik geopolitikai erőterekben, mint a német és a francia földrajz. Teleki földrajzilag (is) determinált univerzalizmusa a nemzetállam-központú, illetve abból kiinduló integráció ellen szól. A kisállamiságot az európai erőegyensúly pillanatnyi érdekei szerint tagoló, tömbösítő geopolitikai kényszerek meghaladását nem a regionális integrációban látja, mely újabb kirekesztésekhez és „helyi” hegemoniákhoz vezethet, hanem az összeurópai egységfolyamatokban. Közép-Európa újjászervezése nem regionális, noha annak ez irányú belső erőforrásai nélkülözhetetlenek, hanem európai feladat. Teleki univerzalizmusa kétségtelenül ihletődött azokból a két világháború közötti páneurópai eszmékből, melyek akkor az újabb veszély elhárításán munkálkodtak, azonban tény, hogy kísérletet tett egy koherens földrajzi megalapozottságú normatív-integratív szempontokat következetesen alkalmazó univerzalista szemlélet felvázolására.

2. Napóleon mondotta, hogy „La politique d'un Etat est dans sa géographie”.¹² A francia geográfusiskola közép-európai érdeklődése a sedani katasztrófa utáni időszakra tehető. Azt megelőzően, tekintettel, hogy a francia nemzetállam a némettől eltérő geopolitikai folyamat eredményeképpen jött létre, a földrajz nem játszott az oktatásban jelentős szerepet. Sedan után, 1875-ben a képviselőház határozatban mondja ki a történelem és a földrajz tanítását az általános és középfokú oktatásban. Ennek nyomán meg is születik az első geopolitikai regény: *Le Tour de la France par deux enfants* (1877), melynek nagy befolyása volt a földrajzi gondolkodás alakításában. Így is jelentős volt a lemaradás a német geográfiai iskolával szemben, ahol a földrajzot már a 18. századtól a történelem szemének nevezték. A fentebb idézett napóleoni axióma a francia geográfiai irodalomban jóval később tudatosult. Nem véletlen, hogy az első Közép-Európa-leírás 1876-ban Auguste Himley francia geográfustól származik. Himley Európát körzetekre tagolta: a nagy Mediterrán és a Skandináv-félszigetet leválasztotta, s a fennmaradó

---

¹² „Egy ország politikája földrajzában van.”

térseget három részre osztotta, melyek „természetes és történelmi” régiót képeznek, mindegyiknek sajátos profilja van. Az első térséget a nyugati teraszok vidéke, főképpen Franciaország alkotja, a másodikat „a nagy keleti síkság, Oroszország kiterjedt szláv birodalmával”, a harmadikat a kettő között elterülő széles térség képezi, amely az Alpoktól a Balti-tengerig terjed. Ezt nevezte Himley Közép-Európának, melybe Németországot, Ausztria-Magyarországot, Svájcot, Belgiumot és Németalföldet sorolta.¹³ Az erőfeszítések a német jelenség megértését szolgálták, annak egyik titkát-okát a történelem és a földrajz összevont és széles körű oktatásában vélték felfedezni. A németek viszont az egyesítést megelőző századokban, de különösen a napóleoni sebészeti beavatkozást követően, mely fokozta a már korábban létező bűnültséget, amit a német földek szétaprózottsága váltott ki, a földrajzban, a természetben pillanatnyi politikai fusztrációjukat látták szublimálva. A tudományág szempontjából nem volt haszontalan a „tudósok háborúja”, ahol a földrajz utilitarista felfogásának és a „tisza földrajz” (fizikai földrajz) hívei csaptak össze. Az utilitarista irányzat, amely egy területnek a politikai, gazdasági, demográfiai és katonai erőviszonyait vizsgálta, végül is ideológiai és politikai eszköz volt a német egység megteremtésének szolgálatában, még mielőtt kinőtt volna belőle a tulajdonképpeni geopolitika.

Joseph Partsch (1851–1925) kezdettől fogva nagy érdeklődést tanúsított a regionális elemzések iránt, 1904-ben a lipcsei egyetemen Friedrich Ratzel (1844–1904), a legnagyobb német geográfus katedráját örökli. Partschot 1903-ban felkéri Halford J. Mackinder a *Regions of the World* című kötetben egy *Central Europe* fejezet megírására, ami a következő évben *Mitteleuropa* címmel német nyelven is megjelenik.¹⁴ Ebben az alapvető munkában, mely nagy hírnévre tett szert politikai konzekvenciái miatt is, a sziléziai mester, Közép-Európa geomorfológiai tényezőinek egységére és harmonikus voltára hívja fel a figyelmet. Mitteleurópa földrajzi tablóját mély alföldek, közepes magasságú hegyek és az Alpok szimfóniája uralja, ez a domborzat jellemző az 1 620 000 négyzetkilométert felölelő térségre. Az Alpok, az Illír hegylánc, a Kárpátok és a Balkán hegységek meghatározók, ezek elszigetelik Mitteleurópát, természetes, etnikai és politikai autonómiát biztosítanak számára. Nyugat-Európától az Ostende és Genf közötti sáv választja el, a nyugati térség, Franciaországgal egyetemben, mindenütt az Atlanti-óceánra nyitott. Kelet felé Mitteleurópa határa a Memeltől Burgasig húzódó sáv és a lengyelországi közepes nagyságú hegyek. Északi irányban Partsch kizárja Dániát. Tehát Partsch szerint ez a hatalmas térség Mit-

¹³ A. Himley: *Histoire de la formation territoriale des Etats de l'Europe Centrale*. Paris, 1876.

¹⁴ J. Partsch: *Mitteleuropa. Die Länder und Völker von den Westalpen und dem Balkan bis an den Kanal und das Kurische Haff*. Gotha, 1904. pp.133-147.

teleurópa, vagyis a Belgiumtól és Hollandiától a Bulgáriáig és Montenegróig húzódó terület. Amely „jól rögzíthető körvonalakkal és önálló sorssal” bír, benne domináns etnikumot a németiség alkot. A jövőben lakosságcserevel homogén germán tömb alakítható ki a Pángermán liga szerint is.

Parisch művének próbáját a terepen az első világháború jelentette, amikor a stratégák a hadműveletek kidolgozásában nem mindig alkalmazták az általa javasolt regionális szemléletet. Tény, hogy ez a nagy Közép-Európa, Grossmitteleurópa elsősorban keleti irányban követett geostratégiai célokat. A geopolitikai értelemben vett Mitteleurópa-koncepciót úgy, ahogy az a későbbiekben elterjedté vált, Partsch fogalmazza meg első ízben. Maga a geopolitika elnevezés Rodolphe Kjellén svéd geográfustól származik, aki a földrajztudomány tárgyát a politikában jelölte ki. Az előzmények azonban Ratzelre vezethetők vissza, aki a különböző országok földrajzi, politikai és statisztikai leírásakor a fizikai földrajz, az antropogeográfia és a gazdaságföldrajz szintézisével a politikai összefüggések kiemelésére törekedett. Kjellén ún. „kritikus zónaként” írja le Közép-Európát, amely egyfelől Dél-Finnország és a Balkán-félsziget, másfelől a germán körzet és az orosz sztyepp között húzódik, ahol kis és közepes lélekszámú népek laknak.¹⁵

Kjellén végül is Közép-Európa leírásakor két zónát emel ki. Az egyik a tényleges Közép-Európa, amelyet K. Kretschmer 1904-ben megjelent Közép-Európa történeti földrajzában „germán Közép-Európának” nevez, a másik az Osztrák–Magyar Monarchia és a tőle keletre eső területek, az orosz birodalom határáig.¹⁶

A Közép-Európa kérdés a geopolitikában mint „német tudományban”, de a politikai földrajzban a kifejezés honosodását követően Friedrich Naumann Mitteleurópa című munkájában az első világháború alatt a regionális integráció és a globál stratégiai erőviszonyok összefüggésében kerül napirendre. Egy másik fejezetben ezzel a nem földrajzi gondolatrendszerrel bővebben foglalkozunk. Itt viszont, továbbfűzve a földrajzi és geopolitikai irodalom témánkat érintő vonatkozásait, utalnunk kell arra, hogy a tulajdonképpeni geopolitikai elgondolások a franciáknál az első világháborút követően erősödnek fel. A szakadás a stratégiai és az akadémikus földrajzi gondolkodás között a háborút követő európai hatalmi egyensúly kiépítésére vezethető vissza. Mégsem állítható, hogy a francia biztonsági rendszer kiépítését a geográfusok valamiféle geopolitikai „mozgalma” kísérte volna. A francia kormány mellett személyesen csak egy pár geográfus buzgólkodott az új európai határok megvonásában. Emmanuel de Martonne, aki korábban a francia egyetemi földrajzoktatás védnöke volt, 1919-ben G. Clemenceau tanácsosa, a danzigi folyosó és más határszakaszok megvo-

¹⁵ R. Kjellén: *Staat als Lebensform*. Berlin. 1924.

¹⁶ K. Kretschmer: *Historische Geographie von Mittel-Europa*. IV. Berlin. 1904.

násában működött közre. Az egyetemi világ mit sem tudott erről a geopolitikai ténykedéséről, mert titokban tartották. A francia geográfusiskola atyja, Vidal de La Blache szerkesztésében megjelent *Géographie Universelle* negyedik kötetét, *Europe Centrale* címmel Emmanuel de Martonne írta.¹⁷

Közép-Európa – szerinte – a politikai nyelvezetben az első világháború alatt vált használttá, amikor a Központi Hatalmaknak német irányítású tömörülését Mitteleurópával azonosították. Közép-Európa fogalma földrajzi realitás-e? – teszi fel a kérdést E. de Martonne. A „közép” terminus használatos a földrajzban, például Közép-Ázsia, a Tibet a Tarim-medence és a Góbi sivatag övezte térség. Közép-Afrika a Csád és a Nílus forrása közötti terület, mely hosszú ideig ismeretlen volt. „Si la géographie parte d' Europe centrale, c' est pour opposer un tronç á des péninsules périphériques ou, mieux encor, pour marquer la situation moyenne qui occupent les pays considérés, entre l' Europe occidentale plus articulée et l' Europe orientale plus compacte.”¹⁸ A kontinens többi, homogénnek mutató régiójával szemben Közép-Európa földrajzi és történelmi, fizikai és gazdasági, társadalmi, politikai kontrasztok hordozója, tele van ellentétekkel. Ilyen értelemben E. de Martonne értékelésében is „l' Europe centrale apparaît comme une région de transition, tenent le milieu entre les extrêmes”.¹⁹

Közép-Európa fogalma Himley-nél az „átmenetiségként”, határozatlan „egyéniségként” fogalmazódik meg. Kjellén már a „kritikus zóna” jelzőt használja Közép-Európa meghatározásakor. E. de Martonne-nál a „kontrasztosság” történelmi, kulturális „ellentétként” exponálódik, mely „politikai instabilitás” hordozó, s mint ilyen, állandója a térségnek. Kretschmer átmeneti területnek nevezi, amely attól függően, hogy milyen vizsgálódási szempontot választunk, bárhova besorolható. Elisée Reclus politikai egységre predestinált földrajzi egységet látott Közép-Európában. Privité-Orton az East Central Europe fogalmat használja, ami a térség keleti meghatározottságaira utal. A Penck Skandináviától Odesszáig és a Balkánig terjedő térség nehezen rögzíthető határaitra hívja fel a figyelmet, mely ennek ellenére sajátos individualitást képvisel.

¹⁷ *Géographie Universelle de P. Vidal de La Blache et L. Gallois*. Tom. IV. Europe Centrale, par de Emm. de Martonne. Premier parti. Armand Colin. Paris. 1930.

¹⁸ I. m. p.1. *Introduction á la notion d' Europe Centrale*. „Ha a földrajz Közép-Európáról beszél, ezt azért teszi, hogy egy törzset állítson szembe a periférikus félszigetekkel, és főleg azért, hogy jelezze a középhegyzetet, amelyet az említett országok elfoglalnak a tagoltabb Nyugat-Európa és a kompaktabb Kelet-Európa között.”

¹⁹ Uo. „Közép-Európa úgy jelenik meg, mint egy átmeneti régió, köztes helyet foglal el a szélső régiók közt.”

A geofizikai állandók, mint például a klíma, a fragmentált domborzat, a relatív zártság, az észak–dél és a kelet–nyugat irányú kereskedelmi utak találkozási, illetve áthaladási vonalai stb., a lokális jellegű etnikai csoportok létrejöttét favorizálta, ami E. de Martonne szerint permanentizálta a politikai felaprózottságot, a törékeny és gyenge gazdaság a turbulens elemek befolyását tartósította akkor, amikor Nyugaton nemzeti keretek között integrációs folyamat zajlott le. A háborút követően – állapítja meg – az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával a térség nem germán népei természetes etnikai és nemzeti keretek között a politikai egységesülés útjára léptek. Igaz, hogy ezek az államalakulatok kevésbé stabilak, mint Nyugat-Európa nemzetállam-struktúrái, de Kelet-Európával szemben szervezettebbek. Mindez azt mutatja, hogy „Közép-Európa nem egyszerűen egy üres szó” – állapítja meg, hanem benne kontinensünk egy részét ismerjük fel, noha földrajzilag határait abszolút pontosan nem lehet megvonni, mégis azokat az államokat sorolhatjuk ide, amelyek kontinensünk közepén helyezkednek el: Németország, Lengyelország, Svájc, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és Románia. E fő csoporton kívül esik Jugoszlávia és Olaszország.²⁰

Az *Enciclopedia Italiana* Közép-Európa-, Európa Centrale- címszava a térség földrajzi definícióját nyújtja. Miután megállapítja, hogy az Európa kontinensnek ez a „törzse” Nyugat-Európát elválasztja Kelet-Európától és a mediterrán térséget a finn-Skandináviától, rátér a szűkebb értelemben vett határainak leírására.²¹ Geológiai és geomorfológiai szempontból a régiót nagy változatosság jellemzi, éghajlat és növényzet tekintetében pedig átmenetet képez a nyugati atlanti és a keleti kontinentális jelleg között. Közép-Európa vagy a „Köztes-Európa”, ahogy még nevezi a térséget, jól elkülöníthető individualitást képez az atlanti, a mediterrán és Kelet-Európával szemben.

Szintén a két világháború között Teleki Pál egyik tanítványa, Rónai András doktori disszertációt ír a régió államainak határtörténetéről, amely francia nyelven is megjelent, ugyanakkor összeállítja a monumentális Közép-Európa atlaszt. Rónai a térségre ekkor még a Közép-Kelet-Európa terminust használja.²²

---

²⁰ I. m. p. 2-3.

²¹ *Enciclopedia Italiana, di scienze, lettere ed arti*. vol. X. Rizolli co Milano. 1932. p. 645. (Határaitként rendszerint a következőket adják meg: északon az Északi- és a Balti-tengert, azokat a szorosokat, amelyek ott húzódnak; nyugaton a Rajnát, délen az Alpokat (vagy olykor még az Alpok lábánál húzódó vonalat Ivreatól Goriziáig); keleten egyrészt az ún. Balti-Fekete-tengert, másrészt a Visztula-Bug és a Memel-Pripet közt húzódó választóvonalat, azután a Dnyeszter-Prut közöttit, a Dunáig.) Szabó Tibor fordítása.

²² André Rónai: *Bibliographie des frontières politiques du Centre Est Européen. Études politico géographiques consacrées à l'histoire des frontières*. Budapest, 1936. p. 13-14. „Közép-Kelet-

A két világháború között Közép-Európa földrajzi identitásának meghatározásában nagyjából a politikai motivációk voltak az irányadók. Karl Haushofer, aki a Csendes-óceán térségének és a világ geopolitikai konstellációjának felvázolásában szerzett érdemeket, valamint az általa is támogatott Zeitschrift für Geopolitik című folyóirat létrehozásában, ahol német szerzők mellett magyar, osztrák, lengyel, román, sőt szovjet geográfusok munkáit közölték, akik ilyen vagy olyan okok miatt elégedetlenek voltak az első világháborút követő párizsi békeszerződések teremtette európai status quóval. G. Wirsing, 1931-ben megjelent *Zwischeneuropa* című munkájában, amelyben a földrajz az agrárországok integrációja mellett érvel, „Köztes-Európán” a német Közép-Európa és az orosz Kelet-Európa közötti térséget érti. Az integrációfelismerés ezekben az elképzelésekben, függetlenül attól, hogy melyik oldalról jön, hegemonisztikus tendenciákat fejez ki. Leplezetlenül a Drang nach Osten a náci hatalomra jutásával jelentkezik. E tekintetben a német geopolitikai iskola nem szenvedett cezurát Versailles-t követően. A folytonosságot éppen az említett Zeitschrift für Geopolitik biztosította. A 1920-as évektől kezdődően a német szakirodalomban a Mitteleuropa elnevezés mellett egyre gyakrabban használják a Südost-Európa, a Süd-Ost-Raum, a Donauraum stb. elnevezéseket. Ezzel párhuzamosan, konkurensként lép fel a francia Europe Centrale terminus is. Mindegyik esetben a terminus mögött geopolitikai konstrukció áll. De egyfajta hegemonizmust, mikroimperializmust hozdztak az olyan elnevezések is, mint a román Európa de Sud-Est, amely Erdélyt is a Balkánhoz sorolta, mintha az Balkán szerves része lenne. Igaz, esetükben nem annyira a közép-európai érdeklődés, mint a balkáni hegemoniára való törekvés volt elsődleges. Mélyebb, a közép-európai identitást kutató földrajzi irodalom a lengyeleknél és a magyaroknál mutatható ki a szóban forgó időszakban. A csehek többnyire történelmi-kulturális hagyományaikra hivatkoztak, s a térségben fennálló status quóban elfoglalt helyüket hegemonisztikusnak fogták fel. Noha csupán egy komponenst alkottak, olyat, amely a többi nélkül nem működik.

A vázoltakban megfigyelhető a kettősség, egyrészt a régió önmeghatározása (a német geográfiában), másrészt a régió kívüli fogalomalkotás (a francia geográfiában). Az első a partikuláris komponensek kiemelésével a centralitást kisajátítja, mint univerzalizmushordozót fogalmazza át,

Európa önmagában egy hatalmas ütköző terület Kelet és Nyugat, Északkelet és Délkelet, Északnyugat és Délkelet között. Földrészünknek ez a régiója határterülete a germán, latin, szláv, magyar fajoknak és számos más etnikai csoportoknak valamint a római katolikus, a görög katolikus, a protestáns, az ortodox, a mohamedán és izraelita vallásoknak. (...) Ez a térség a politikai földrajzban politikai földrendés (Schütterzone, Teufelsgürtel, Zwischen Europa) zónaként is ismert, ami nem alap-talan...”

melynek térbeli dinamikája táguló tendenciát mutat, összhangban a geostratégiai törekvésekkel. Ez a fajta hegemonisztikus univerzalizmus környezetét, civilizatorikus erőterét próbálja asszimilálni, s ebben a geográfia változatos érvekkel szolgálhat. A másik csupán abban különbözik ettől, hogy a centralitást a centrumban fel kívánja aprózni, mert a fragmentáció transzponálása a földrajzból a politikába, az erőegyensúly sémái szerint, semlegesítheti az egy központú centrum kialakításának törekvéseit.

3. A lengyelek számára a földrajz európai individualitásuk megfogalmazásában töltött be fontos szerepet, de benne kifejeződtek középkori nosztalgiáik is. Waclaw Nalkowski (1851–1911) és Eugeniusz Romer (1871–1954) Lengyelország földrajzi partikularitásainak jellegét hangsúlyozták, ugyanakkor látták, hogy az organikusan kötődik az univerzalizmust hordozó európai intézményekhez is. A lengyel geográfiai iskola képviselőinél kezdettől megfigyelhető a francia és a német hatás. Jean Bodin, Montesquieu földrajzi determinizmusa, majd H. Büchel *History of civilisation* (1857) műve, amely újabb lökést adott a természeti környezet meghatározó voltát hangsúlyozó elméleteknek, élénk visszhangra talált a lengyel geográfusok körében. Hasonlóan a statisztikai földrajz, amely C. Ritternél a természetes határokkal övezett régió fogalmát mint sajátos individualitást emelte ki. Ritter elmélete, mely hatással volt F. Ratzel természeti determinizmusára, amelyben az állam mint organizmus jelent meg, valamint Vidal de la Blache elemzései, amelyek a földrajzi és humán elemek közti interdependenciát mutatták ki, a lengyel geográfusokat egy harmadik összefüggés felismerésére vezették. Éspedig a természet és a nemzet viszonyának vizsgálatára. A lengyel emigráció kiadványaiban már a 19. század közepén megfogalmazódik a geográfusok részéről az, hogy a lengyeleknek joguk van saját földjükhöz. Mint Romer megjegyezte: „Közép-Európa mi vagyunk”, amelyben kétségtelen, a lengyelek politikai törekvésének földrajzi igazolása fejeződik ki. A geográfusok azon meggyőződése, hogy az ország természeti individualitása előfeltétele annak, hogy a nemzet stabil állami organizmusban éljen, a kérdés újrafogalmazását igényelte: a régi Lengyelország „tranzitország” vagy „hid két tenger között”?²³

Nalkowski Lengyelországot mint tranzit területet mutatja be, amely egyrészt Nyugat-Európa kapuja és Kelet-Európa felé nyitott, ahol másrészt

---

²³ Józef Babicz: *L'individualité géographique de la Pologne ancienne dans l'école géographique polonaise*. In: *L'Europe Centrale. Réalité, mythe, enjeu XVIII-XX. siècles*. (Acte du Colloque international organisé par Gérard Beaupretre, directeur du Centre de Civilisation et d'Etudes Francophones près de l'Université de Varsovie). Varsovie, 24-27 septembre 1990. Centre de Civilisation Française, Éditions de l'Université de Varsovie. 1991. pp. 46-47.

a nyugat-európai jellegzetességek fokozatosan kelet-európai jellegzetességekbe mennek át. Ezt a tranzit jelleget határozza meg a keleti hegyláncok hiánya, következésképpen egy teljesen nyitott térség, amelyben az atlanti és a kontinentális klíma találkozása, valamint a flóra és fauna, az etnikai és kulturális sokféleség a jellemző. Az államot a Balti-tenger és a Kárpátok kivételével semmilyen természetes akadály nem védi, az ország teljesen nyitott.

Mindebből Nalkowski azt a következtetést vonja le, Vidal de la Blache possibilizmusával összhangban, hogy az újjászülető lengyel állam csak etnikai-nemzeti keretek között jöhet létre.

Romer, aki az ún. „tengeri iskola” képviselője, és mint ilyen, a lengyel geopolitikának tett szolgálatokat, Lengyelországot földrajzi egésznek fogta fel. Szerinte ennek köszönhette fennmaradását. S mint földrajzi egésznek nincs szüksége megkülönböztető határookra, előnyös földrajzi fekvése miatt eleget tesz a geográfiai követelményeknek. Ebben a felfogásban a geofizikai struktúra is arra utal, hogy Lengyelország helye Európában a Balti- és a Fekete-tenger között van. Ezzel szemben Nalkowski Lengyelország természetes határait a Balti-tenger és a Kárpátok között rögzítette, az Odera és Dnyeper övezte határt mint a maximálisan elérhető jelölte ki. A két vélemény között a versailles-i konferencián egyfajta szintézist igyekeztek kialakítani. Végül is a Romer képviselte determinista vonalat, amely természeti határokon gondolkodott és látta a nemzetbiztonsági kérdések megoldását, Jalta „helyre tette”, amikor Nalkowski possibilizmus, vagyis a nemzeti-etnikai kritériumok alapján megállapított határokat fogadtatták el. A technikai haladással a természeti határok klasszikus jelentősége háttérbe szorult, azonban ezt a modellt még ma sem mindennyit utalják a földrajztörténet érdekességei közé. Továbbra is él, és negatív geopolitikai látomásokat táplál.

A magyar földrajzi iskolának, egészen Trianonig, nem kellett különösebb erőfeszítéseket tennie annak bizonyítására, hogy a fizikai földrajz kritériumai alapján Magyarország Közép-Európa legharmonikusabb alakzatát alkotta. És ez nem a kortársak imaginációja volt, hanem maga a fizikai valóság. A természetes határokon belül harmonikus kohézió jellemezte, mintegy igazolva Ritter földrajzi individualitás-meghatározását. Harmonikus volt ez a terület abban az értelemben is, ahogy O. Maull fogalmazott, vagyis ahhoz, hogy egy állam létrejöhessen és egzisztenciáját biztosíthassa, nem egyedül a terület földrajzi egysége szükséges, hanem az azt alkotó különböző területek közötti harmonikus kapcsolat. A megállapítások arra utalnak, hogy a magyar földrajzi iskola, éppen a geofizikai adottságok talaján, szintézisbe tudta hozni a természetes határok ratzeli determinizmusát a francia possibilista szemlélettel. A két világháború között a földrajzi iskola abba a paradox helyzetbe került, hogy egy geofizikai tényt lépten-nyomon argumentálnia kellett az utódállamok földrajzhamisítóival szemben. Teleki Pál és iskolája –

mint láttuk – normatív-integratív univerzalista szemléletet állított szembe a partikuláris geográfikkal.

Mivel a régi Magyarország szinte önmagában is egy régiót képezett, egy „többsejtű” – Etat polycellulaire, einteilig-mehrteilig – államot, amelyben a komponensek szervesültek, a geográfusok is mindig nagyobb egységekben gondolkodtak. Trianont követően ez annyiban változik, hogy nyomatékosabbá teszik ennek a földrajzi individualitásnak organikus voltát, ami kiegészül történelmi, kulturális érvekkel, mondhatni a kettő egymást erősíti. Ebben érthető módon politikai és geopolitikai szándék is volt, hiszen a földrajz végül is a jövőbeni békecsinálók asztalára gyűjtötte az anyagot. Egy igazságosabb határrevízióban reménykedve Teleki univerzalista szemléletében „Magyarország földrajzi, történelmi és politikai fogalom. Az elsőt a Középduna-medencét értjük. A Középduna-medence teljes egészében egységes táj, jóllehet alföldek, dombvidékek és erdős hegységek különböző tájtípusaiból tevődik össze. (...) A következő fontos földrajzi tény, hogy Magyarországot nyugatról, északon és keleten át, délkeletig hatalmas ívben Európának egyik legkifejezettebb határvonala veszi körül. Ábrázoljon bár a geográfus földtani, domborzati, vízrajzi, éghajlati vagy növényföldrajzi tényeket, sőt még ha az ornitológus a vándormadarak útjait is rajzolja meg, ezeken a térképeken a határ mindenütt és legtöbbször igen élesen kidomborodik.”²⁴ A Középduna-medence egészében csak nyugati irányban nyitott, vagyis nyugatra orientált. Ebből az adottságából következik Teleki számára az integráció iránya is, amelyet a földrajzi faktoron kívül erősít a Nyugattal közös szellemi alap, a latin kereszténység. Teleki szemléletében és argumentációjában az univerzalizmusba ágyazott partikuláris, végül is – mint azt tanítványa, Rónai András munkássága is bizonyítja – nem jelent teljes elkötelezettséget a régi Magyarország földrajzi individualitása mellett, hanem reálpolitikai megfontolásokból, az etnikai-etnográfiai elven áll, amiben nem volt semmiféle hegemonisztikus törekvés. Rónai András Közép-Európa Atlasz című munkája, amely Teleki Pál végrendeletének is tekinthető, nemcsak „megörökítette Közép-Európát a XX. század közepén”, hanem 1945 márciusában, amikor elkészült két (angol, magyar) nyelven, a világháborút követő békeszerződések befolyásolását, vagyis politikai célokat is követett. Ezzel sem Teleki, sem a végrehajtó Rónai nem tett semmi különöset, hiszen, mint a fentebbiekben és a következőkben is látni fogjuk, a földrajz kontinensszerte a politika szolgálatában állott. A kérdés az, hogy ebben a szolgálatban a geográfia milyen minőségi munkát végzett? A Rónai András szerkesztette atlasz nem a nemzeti partikuláris geográfia sorába illeszkedik, hanem a regionális sajátosságok ábrázolásával a nagy klasszikus geográfusok munkájával állítható egy sorba. Ugyanakkor ez az atlasz európai viszonylatban, nem is be-

---

²⁴ Gróf Teleki Pál: i. m. i. m. p. 9-10.

szélve térségünkről, egy korszakváltás küszöbén az utolsó nagy geográfusvállalkozás Közép-Európa viszonyairól.²⁵ Rónai Közép-Európa fogalma a régió átmenetiségét hangsúlyozza. „A Kárpát-medence és környéke nemcsak mértani középhelyet foglal el Belső-Európa kontinensén, hanem szerkezetileg is olyan különleges egyéni tájegyüttes, amely Európa tipikus tájainak érintkezési vonalában fekszik. Az emberi életre oly fontos klímazónák, növényzeti övek elhelyezkedése, valamint a vízhálózat és a természetes közlekedési irányok kialakulása tekintetében is egyrészt ütközőpont, találkozóhely, másrészt az európai tájtípusokat leginkább harmonizáló tájegyüttes. E földrajzi viszonyok hatása a Kárpát-medencei és környező területek politikai és gazdasági fejlődésén is kimutatható. Kimutatható a betelepültség mértékén, a népsűrűségi képen, a városok és falvak megoszlásában, a fajták, nyelvek, nemzetiségek, vallások, műveltség elterjedésében, a népesség szaporodásának ütemében, a mezőgazdálkodás níveljében, a termésátlagokban, a művelési módokban, az iparosodás fokában stb. Mind e téren átmenetet, keveredést, egymásra hatást mutat ez a terület a nyugat- és kelet-, észak- és dél-európai részek között.”²⁶ Ami a régió különböző, forgalomban lévő elnevezéseit illeti – Kelet-Közép-Európa, Délkelet-Európa stb. –, Róna a Közép-Európa terminust tartja helyesnek. „A Közép-Európa nevet a német irodalom a német nyelvterületnek adja, holott ennek jelentős része Európa nyugati és északi peremvidékén terül el, bár egy másik elég jelentős része benyúlik a közép-európai térbe. E hibás elnevezésnek elsősorban történelmi okai vannak. A XVI. és XVII. században ugyanis Belső-Európa politikai határa az Ázsiából és Afrikából benyomuló oszmán birodalom terjeszkedésének következtében a Kárpát-medencére tolodott el, úgyhogy ez a terület és a környező részek is Belső-Európának politikailag a szélére kerültek. A középkorban azonban politikailag is központi helyet foglalt el a Kárpát-medence és környéke az európai államterületek között, és az újabb fejlődés szemmel láthatóan visszaadja e területnek központi jellegét.”²⁷ A földrajz szempontjai szerint tehát Európa közepe a Kárpát-medence és környéke, ami bizonyos értelemben azt is jelenti, szemben a német geográfusokkal, akik Közép-Európa egészét germán térségnek írták le, és szemben a francia ábrázolásokkal, amelyek a szlávságot tolták előtérbe a térségben, hogy a tulajdonképpeni Közép-Európa sem az egyiket, sem a másikat en bloc nem öleli magába. Ebből pedig az következik, hogy Közép-Európát egyik sem sajátíthatja ki, mert ennek magja, központja a Kárpát-medence, s azon belül is a Magyar Alföld. Ez pedig valóságos geofizikai alapokon nyugvó érv, amit ne-

²⁵ *Közép-Európa Atlasz*. Szerk. Dr. Rónai András. Szent István Társulat–Püski Kiadó. Budapest, 1993. (Faksimile kiadást. P.16.

²⁶ Uo.

²⁷ Pierre George et Jean Tricart: *L'Europe Centrale*. Presses Universitaires de France. Paris, 1954. p. 231-233.

héz másként leírni. Nyilván az érvelésnek ilyen alapokon megvolt a politikai irányultsága, amelyet néprajzi, demográfiai, gazdasági, történelmi és művelődési szempontokkal is alátámasztott. Azonban ennek élességét tompította az a valóságmeghatározás, amely a régióban az interferenciák sokszínűségét mint az azonosságtudat hordozóját mutatta be, annak ellenére, hogy ezáltal csorbítást szenvedett a nemzeti partikularitás történelmi hagyományainak és szerepének európai és közép-európai tudata. A természet adta organikusság, a harmonikus földrajzi környezet és a vesztes pozícióból fakadó reálpolitika lehetőségei összhangjának keresésére tett kísérlet volt ez.

Csupán extrapolációról lenne szó? A közép centralitásának kisajátításáról, egy újabb kényszerhelyzetben, amikor geopolitikai mutációk körvonalazódnak? Tény, hogy *Teleki és Rónai* geográfiaja a németiség egészét nem tartja közép-európainak. Ami azonban nem jelenti azt, hogy egy újabb centralitást jelölnének ki akkor, amikor Közép-Európa centrumát a Kárpát-medencében jelölik ki.

4. Jaltát követően a földrajzban a közép-európai érdeklődés búvópatak, maga a politikai földrajz is egy időre háttérbe szorul, a geopolitika pedig „náci tudományként” bélyegződik meg. Olyannyira, hogy Németországban szinte napjainkig szóba sem kerülhetett. Nem is beszélve Európa keletinek nevezett feléről, ahol annyira megbélyegződött, hogy még Szűcs Jenő is „ködös” valaminek mondhatta. Ezzel szemben a Közép-Európa iránti érdeklődés, mindenféle prekonceptióit és korábbi beidéződéseit leszámítva, a francia geográfiai irodalomban folyamatosan nyomon követhető.

Pierre George két alkalommal is kötetet szentel Közép-Európának. Mindkét esetben következetesen a Közép-Európa terminust használja akkor, amikor már a szakirodalomban is a Kelet-Európa terminus kezd gyökeret verni. Az *Orbis* sorozatban 1954-ben megjelent *L'Europe Centrale* című kötetben Pierre George (Sorbonne) és Jean Tricart (Strasbourgi Egyetem) Közép-Európa alatt egy 1 241 450 négyzetkilométert és 143 millió lakost felölelő térséget mutatnak be. A francia politikai földrajz hagyományaihoz is híven két, egymással „évezredes harcban” álló Közép-Európát körvonalaznak. A germán Közép-Európát állítják szembe a nem germán, főleg szláv Közép-Európával. A kettő között megvont egyenleg: 80 milliós németiség (Németországban 70, Svájcban 3, Ausztriában 7 milliót, 450 000 négyzetkilométer terület – szemben 36 milliónyi szláv (csehek, szlovákok, lengyelek), valamint a 11, illetve 13,5 millió lakosságú Magyarország és Románia, melyek együttvéve 438 000 négyzetkilométert foglalnak el.²⁴ A pánszlávizmus két világháborúban történő győzelme

---

²⁴ Pierre George: *Géographie de l'Europe centrale. Slave et danubienne*. Presses Universitaires de France. Paris, 1968. pp. 5-10., 29-32

a pángermanizmus felett 1945 után sem volt végleges, az igazi opposzió a germán és nem germán országok között legnyilvánvalóbb a gazdaságban. Vagyis az ellentétek nem tisztán földrajzilag determináltak, az 1950-es évek elejétől ezek társadalmi és politikai jelleget öltöttek. Pierre George véleménye a francia történelmi iskola hagyományait tükrözi, mely szerint a történelemformáló faj a térségben a germánság mellett a szlávtság. Részben ez a felfogás fogalmazódik újra az 1967-ben a Magelan sorozatban André Blanc és Henri Smotkine közreműködésével írt újabb kötetben, amelyben gazdaságföldrajzilag mutatják be a „közép-európai szocialista köztársaságokat”. A „*Republiques Socialistes d'Europe Centrale*” bevezetőjében azonosnak tartják a francia Europe Centrale elnevezést a német Mitteleuropa terminussal. Szerintük Közép-Európa köztes helyet foglal el Nyugat- és Kelet-Európa között. Keresztút és límes szerepet játszik a nyugati és keleti népek, nemzetek vagy birodalmak érintkezési pontjánál. Az általuk Közép-Európába sorolt országok: Kelet-Németország, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia együttesen 880 000 négyzetkilométer területen közel 100 millió lakossal rendelkeznek. Közép-Európát mint nagy geomorfológiai egységet ábrázolják a csatolt térképeken, azonban a leírásban kimarad Nyugat-Németország, Ausztria, miközben Romániát a régióhoz tartozónak mutatják be. Ez a nagy Közép-Európa északnyugati irányban a Balti- és Északi-tenger, délkeleti irányban pedig a Duna, a Fekete-tenger, a Bug, a Dinári Alpok s a Balkán-hegység közötti térséget öleli fel. A kötet, mely elsősorban a szóban forgó országok gazdaságának bemutatására vállalkozik, az ipari országok fejlettségét Csehszlovákiát, a volt NDK-t és Lengyelországot sorolja, míg Magyarország Romániával egy másik fejezetben kap helyet. A szerzők mondhatni, útikönyvet tettek a francia olvasó asztalára, amelyben a klimatikai viszonyoktól az urbanizációig, a demográfiai helyzetétől a történelmi múltig stb. mindent bemutatnak, hogy aztán a konklúziók között, melynek címe sokatmondóan „Unité et originalité”, a már korábban létező hasonlóságok konstatálása mellett újabb, a térség individualitását erősítő tényezőket emeljük ki.²⁹ A kontrasztos Közép-Európa-kép, ahol a tradicionális és a modern elemei egymás mellett léteznek, túllépi e fejezet kereteit. Ami fontos, hogy a következő évben, 1968-ban a Sorbonne professzora, Pierre George, most már a népszerű „*Que sais-je?*” sorozatban önálló kötetet jelentet meg Közép-Európa földrajzáról. A *Géographie de l'Europe Centrale, Slave et Danubienne* című dolgozat a hagyományos francia felfogáshoz híven a szlávokat tartja meghatározónak a térségben. A Közép-Európa terminusban a német Mitteleuropa elnevezés transzponálását

²⁹ I. m. p. 6. (Közép-Európát a Szovjetunió és Nyugat-Európa között lévő szocialista köztársaságok együttesével tévesztik össze.)

látja. Földrajzilag az atlanti és keleti régiója között elterülő térséget nevezi Közép-Európának, azt, amely a Rajnától Lysa Goráig és a Rhöne-től a Prutig terjed, és amelynek határai nem esnek egybe a politikai határokkal, az államok vagy államcsoportok erőegyensúly-törésvonaláival. A térség – mint írja – valóságosan is átmenetet képez Nyugat- és Kelet-Európa között. A közép-európai régió felszíni egysége nyugati irányban változatos, kelet felé viszont monotonná válik. Klimatikailag erősen kontrasztosak az évszakok. A régió geomorfológiai vázát a Kárpátok és a Balkán hegyláncai képezik, amelyek egy fordított S-t alkotnak. Az első görbéje az S-nek nyugati irányban az európai tájat északi és keleti (lengyel, ukrán) síkságra, a pannóniai és az erdélyi medencére osztja. A második görbe, keleti irányban a géta medencét, a román alföldet és az észak-bolgár fennsíkot övezi. A Kárpátok és a Balkán hegységek alkotta együttes kifelé kapcsolatot teremt az európai kontinens szomszédos kisebb egységeivel északnyugaton a Bohémiával, délen a dinári Alpokkal. A nemzeti felaprózottság, ahol a nemzetállamok lakossága nem haladja meg a 30 milliót, jellemzi a térséget, valamint az, hogy ez a térség a germanizmus és a szlávizmus konfrontációjának a régiója. Noha – mint megjegyzi – a régióban nemcsak németek és szlávok élnek, hanem magyarok és románok, amelyek jól körülhatárolható originalitást képviselnek, Közép-Európa geopolitikailag a német és szláv-orosz vetélkedés terepe. Német szempontból, mivel Béccsel közösen részt vett egy részének török uralom alóli felszabadításában, terjeszkedési terület, amelyen át kapcsolatot lehetett teremteni Közel-Kelettel. Orosz és pánszlávista törekvésekben a délnyugati irányú terjeszkedésben jelentett stratégiai láncszemet. Ma, vagyis 1968-ban, állapítja meg Pierre George „l'Europe centrale se confond, avec l'ensemble des Républiques socialistes entre l'Union soviétique et l'Europe occidentale.”³⁰

5. A múlt század 70-es és 80-as éveiben a geográfusok Közép-Európa iránti érdeklődése mintha megcsappant volna, noha éppen ez az az időszak, különösen a 1980-as évek eleje, amikor Milan Kundera, Konrád György, Czeszlaw Milosz tudatosítják a nyugati közvéleményben a „közép-európaiságot”. A történelmi-kulturális és az elképzelt Közép-Európa, amin ők meditatálnak, végül is az európaiság, az Európához való tartozás, a tradíciótudat szembeállítás – sarkosan fogalmazva – az ázsiaisággal. Ennek voltak olyan konkrét előzményei is, mint a prágai tavasz, valamint Willy Brandt Ostpolitikja stb., amelyek a fentebb említett írók közép-európaiságával együttesen hatottak a térség iránti nyugati érdeklődés felkeltésében. Nem annyira a földrajz jeleskedett ebben, hanem a geopolitika, különösen a francia.

---

³⁰ Antonin Snejdarek: *Casimira Mazurowa-Chétau, La nouvelle Europe centrale. Imprimerie nationale. Paris, 1986. p. 11-17.*

A német földrajzi irodalomban az Alexander-féle atlasz (Stuttgart, 1982) Lengyelországot, a volt NDK-t, Nyugat-Németországot, a volt Csehszlovákiát sorolja Közép-Európába. A Haack (Gotha)-féle atlasz ezt még kiegészíti Ausztriával, Svájjal és Magyarországgal. Mindkettőben hiányos Mitteleuropa földrajzi definíciója.

„*La nouvelle Europe centrale*” (1986) című kötet szerzői a Balti-, a Fekete- és az Adriai-tenger, az Alpok, a Balkán-hegység, a Rajna és a fehér-orosz síkság közti térség közös történelmi és kulturális tradíciója mellett érvelnek, némi nosztalgiával a Dunai Monarchia iránt.³¹

Ezzel szemben Michel Foucher globális geopolitikai „áttekintésében” nagyjából előrevetíti azokat a kérdéseket, amelyeket Közép-Európa jelent a megosztott Európa számára. Indirekt módon az értelmiségiek vitájától is indítva, felteszi a kérdést, egyáltalában mi is ez a Közép-Európa? Premisszája: „*L'Europe du Centre, une représentation à géométrie variable*.”³² Szerinte Közép-Európa utópia, egy meghatározhatatlan állapot, egy légiés, elmosódott együttes, amelynek kontúrjai a célok függvényében változnak. Szimptomatikusként tartja, hogy ismét feltámadt, divatja van a Mitteleuropa elnevezésnek. E tekintetben Konrád Györgyre utal, akinek munkája francia nyelven *Antipolitique* címen jelent meg, német nyelven pedig *Mitteleuropäische Meditationen* (1982). Fel is teszi a kérdést: végül is Konrád geopolitikai tervet dolgoz ki? A fennálló bipolaritást policentrizmussal kívánja helyettesíteni, vagy – mint ahogy több latin-amerikai gondolkodó (Octavio Paz) – összhangot akar teremteni a kétségtelenül létező belső demokrácia és a geopolitikai kényszerhelyzet között. Ez az, ahogyan Kelet-Közép látja a Középet, a politikai kultúra és a pluralizmus kérdését, amit Milan Kundera európaiságnak nevez és azonosítja azt a közép-európai identitással. De hogyan látják a Közép kérdését Nyugat széléin? Az amerikai fel fogás egyszerű: a maradék Európa az amerikai védelmi vonal, mondotta Ronald Reagan (Bécs, 1987), vagyis Washingtonból, stratégiai távlatból nézve, potenciális harcmező. Konrád elgondolásától távol áll ez, állapítja meg M. Foucher, sőt a viszonylag árnyaltabb Z. Brzezinski nézetétől is, aki az európai politikai konstelláció várható alakulása és Közép-Európa stratégiai státusának módosulása szimultaneitását feltételező scenáriót vázolt fel. Eszerint Kelet-Európát a varsói paktumhoz tartozó kvázisemleges államok alkotnák, míg Norvégia, Dánia, Hollandia, az NSZK, a Benelux államok és Görögország a NATO kvázisemleges államait csatlakoztatná. Ebben a sémában Franciaország és az Egyesült Királyság mint nukleáris hatalmak kompenzálnák a geostratégiai aszimmetriát. Ezzel párhuzamosan csökkenne

³¹ Michel Foucher: *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*. Fayard, Paris, 1988. p. 417.

³² I. m. p. 418-423.

az amerikai jelenlét (100 000-150 000 fő), úgyszintén a szovjet is, az Elba a határ a két tömb között, a Helsinki-elvek megerősítése képezné a biztonsági garanciát.

Az osztrák és finn geostratégiai modell – a semlegesség mint a Nyugathoz való kötődés eszköze –, amelyet Közép-Európában emlegetnek, feltételezi egy széles semleges térség kialakítását. Az elgondolások mögött az az amerikai szándék áll, hogy erőket szabadítson fel egyrészt a csendes-óceáni geostratégiai térség jobb ellenőrzésére, másrészt pedig a gazdasági struktúraváltásra, amely a belső növekedést tűzte ki célul. M. Foucher mindkettőt a jövő fő tendenciájaként mutatja be.

Az érzékenyebb pont számára is az, ahogyan a Közép problémáját a németek látják. Németországban a „Közép”, a „köztes” földrajzi metaforák, az identitást fejezik ki. A németiség mint közép-európai nép hangoztatása kettős funkciót tölt be. Egyrészt ezzel megszegik a német politikai és stratégiai valóságot, túllépve Európa megosztottságán, vajon „nem alibi az újraegyesítésre? – teszi fel a kérdést M. Foucher. A nyugatnémet vezetők a németközi határok átjárhatóságára törekszenek. A keletnémet Abgrenzung- (szeparáció-) doktrínával a nyugatnémetek a Durchlässigkeitüket (a permeabilitást) állítják szembe. A németek geopolitikai helyzete sokkal komplexebb, mint a többi nyugat-európai országé. Ahogy H. J. Vogel fogalmazott: a „Közös Piac nem egész Európa”. A németek a fő stratégiai színre, Közép-Európába helyezik magukat, ami egyben szélsőségesen változatos geostratégiai helyzetüket is jelzi. Azonban amikor azt látjuk, hogy kilenc szomszéd veszi körül, akkor a Közép-helyzet szinte nulla. Ám ha Németország sokrétű kapcsolatait vizsgáljuk a kelet-közép-európai országokkal, akkor – állapítja meg M. Foucher – arra utalhatnánk, hogy a Dunai Európa funkcionális reaktivizálódása körvonalazódik, de ez a gazdasági kapcsolatok számadataiból nem tűnik ki.

Hogyan látják Moszkvából a Középet, a szovjetek számára Kelet-Európa az ő terepük, annak középső része egy katonai előőrs. Jaltában javukra dőlt el a köztük és a németek között folytatott régi rivalizálás Közép-Európáért.³³

Gorbacsov szlogenje, a „közös európai ház”, valamint az „Európa az európaiaké”, mely a Monroe-doktrína változata, végül is nem jelentett mást, mint a régi szovjet taktikát, amely rést akart támasztani Nyugat-Európa és az USA között. Mivel a Szovjetunió sehol sem rendelkezett „ter-

---

³³ I. m. p. 426. Lásd Nicolas Bárdos Félturnyi: *Quelle géopolitique pour l' Europe centrale?* In: *Nations et Frontière dans la nouvelle Europe*. Bruxelles, 1993. pp.105-123. Szintén az idézett szerzőtől a bilingvis (francia-török) nyelvű tanulmányát: *Lá ou l'Europe s'achève, ette comence!* In: Helsinki Citizens Assembly-Turkey. December 1993. Istanbul.

mészetes határokkal”, újabb terminussal nem volt „nemzeti szentélye”, így határai potenciális frontvonalak voltak.

A második világháborút követően az új geopolitikai rendszerben, legalábbis Nyugaton autonóm sokállamiság alakult ki, vagyis nem voltak birodalmi alakzatok, a háború megviselte a hadban állókat, egyikük sem tudott túlzott dominanciára szert tenni. Ugyanakkor már a 1980-as évekre a határ menti régiók között az emberek és az áruk forgalma olyan méreteket öltött, amely egy új geopolitikai rendszer perspektíváira utalt. Mindez oda vezetett, hogy a nemzeti szintű forgalmat a határ menti szomszédos régiók vették át, ami az alrendszerek integrációját gyorsította fel. A régiók Európája a kooperáció új formáit alakította ki. Mindez vajon a feudális partikularizmusok Európáját vetíti elénk, vagy ez a feudalizmus az integráció folyamatait favorizálja? A francia geopolitika szempontjából a kérdés jogos, hiszen a határokon belül és kívül az interakciók dinamikája viszonylag három veszélyt rejt magában: a nemzeti öntudat lazulását, a német aszimmetria fokozódását és a francia stratégiai ellentmondás befagyását. Ebben a hármas összefüggésben Közép-Európa szempontjából kétségtelen, a regionális alrendszerek kooperációja az európai integráció irányába mutat. Ami a német aszimmetriát illeti, ennek is megvannak már az egyensúlyteremtő pólusai. Gondolunk itt a nyugat-mediterrán, „eurolatin” régióra (Franciaország, Spanyolország, Portugália, Közép-Dél-Itália). Másfelől az Északi-tenger térségétől Észak-Itáliával együtt Közép-Nyugat-Európa régióra, amely két semleges államot is magában foglalna, Svájcot és Ausztriát. Ez a legkarakterisztikusabb geopolitikai alrendszer. A közép-kelet-európai régió magában foglalná a volt NDK déli részét, Csehországot, Magyarországot, Szlovéniát és Horvátországot.³⁴ A Michel Foucher által felvázolt, és Közép-Európa helyét is kijelölő európai régiótömbök megalapozottságáról lehetne vitázni, de annyi bizonyos, hogy ennek a képletnek ma is sok híve van. Sőt létezik egy keretmegállapodás is a határ menti régiók kooperációjáról, amelyet Madridban fogadott el (1980. május 2-án) az Európa Tanács. Itt nyilvánvalóan olyan tendenciák felerősödéséről van szó, amelyek az új Közép-Európa profilját is formálni fogják, más szóval az európai integráció előbb vagy utóbb a regionális kooperációk kikristályosodásához vezet, melynek hatósugarai a régi történelmi és kulturális regionalizmusok mentén szerveződhet, mint azt Nyugat-Európa példája is mutatja, vagy pedig újakat alakíthat ki. Michel Foucher diagnózisa és prognózisai a 1980-as évek végén fogalmazódtak meg, a berlini fal leomlása és a német egység megvalósulása előtt.

³⁴ Bernard Barbier: *L'Europe Centrale. Une définition géographique. In: L'Europe Centrale. Réalité, mythe, enjeu XVIIIe-XXe siècles.* Varsovie, 1991. p. 23

Könyve egész pontosan 1988-ban látott napvilágot. A földcsuszamlásszerű politikai változások érthető módon a földrajzok újjászervezését, a geopolitikák újragondolását vonták maguk után. Különösen a német egység megvalósulása, melynek szinte másnapján a versailles-i és a jaltai konstrukció összeomlott. A német egység korrelációi, tehát a Varsói Szerződés megszűnése, Jugoszlávia, Csehszlovákia és a Szovjetunió felbomlása, amely egyrészt a keleti térségben az 1917-es, másrészt Közép-Európában – részben – az 1939-es állapotokat restaurálta.

Az 1990-es évek kezdetétől a szaktudományos értekezésekben a Közép-Európa kérdés egyre inkább a geopolitikai és geostratégiai elemzések irányába tolódik el. Igaz, nem hiányoznak a földrajzi ábrázolások sem. Bernard Barbier az új politikai konstellációban a varsói Közép-Európa kollokviumon elhangzott előadásában (1990. szeptember) „Mitteleurópa” földrajzi individualitásának meghatározását vizsgálja fölül. A fizikai földrajzban a közép helyzet rögzítésekor mindig is a geográfusok által vallott természeti determinizmus volt a mérvadó, amit, bármilyen megközelítésben is vizsgálunk egy térséget, nem lehet elhanyagolni. Ugyanakkor a fizikai földrajz referenciaértékkel bírt a geopolitikai régió- és globális elemzésekben is. B. Barbier E. de Martonne eredményeit elismerve, a Közép pozíció definíciójában, a geofizikai adottságokat nem részletezi. Kiindulópontja: a Közép-Európa kifejezés „grosso modo” azokat az országokat öleli fel, amelyek Európa közepén helyezkednek el, azokat, amelyek nem azonosak a skandináv- finn Észak-Európával, az orosz Kelet-Európával, a Mediterrán-Európával és Nyugat-Európával (Egyesült Királyság, Franciaország, Benelux államok). Közép-Európa: Németország, Svájc, Ausztria, Magyarország, Csehország, Szlovákia, Lengyelország, kérdéses Románia helyzete.³⁵ Hozzátehetjük, hogy a közép közepe (V. Rey, 1987), az az erős mag, amely egy gyenge periferiát vonz magához, inkább geopolitikai kicsengésű, a német geográfusoktól kezdve kísért. A geofizika és a humán földrajz (például Teleki, Rónai) a centrum centralitását a Kárpát-medencébe helyezte, az organikus – természetes határok – és a possibilizmus – a harmonikus, egymást kiegészítő tájegységek – alapján. Demográfiai szempontból pedig csak a németiség egy részét sorolta be a régióba, ezzel viszonylagos etno-kvantitatív egyensúlyt teremtve. Földrajz-szociológiai szempontok – az élet és a társadalom minőségének területi diverzifikáltsága stb. – a modernizációs erőterek gradualitását emeli ki. A szociális és kulturális antropológiai viszonyok is arra utalnak, hogy van egyfajta gravitálás egy központ irányába, azonban ez nem azonos az ún. geofizikai középpel.

Közép-Európa topográfiai vizsgálata sem erősíti meg ezt, en bloc az állandót a kontinens egészében képviselt közép pozíció jelenti, amely három

---

³⁵ I. m. p. 24-26

nagy együttest ölel magába észak-dél irányban: a német-lengyel síkságot, középen a hercnyi hegységeket és medencéket és az Alpok-Kárpátok együttesét. A fragmentált felszín – állapítja meg B. Barbier – lehetővé teszi minden irányban a szomszédos nagytájakkal a kommunikációt. Bioklimatikailag Közép-Európa kvázi-szárazföldi, átmenetet képez az óceáni, mediterrán és kontinentális (orosz-szibériai) éghajlat között. A flóra és fauna sem visel karakterisztikus közép-európai jegyeket, itt is az átmenetiség konstatálható.³⁶

Közép-Európa humán földrajza – szerinte – majdnem egészében magán viseli azokat a civilizációs hatásokat, amelyek a 9-10. századtól német közvetítéssel jutottak el a szláv és nem szláv világba. A térségben tapasztalható sorozatos államhatár-módosulások folytán olyan népelemek is megjelentek a térségben, amelyek törzse nincs a régióban, azonban szomszédosak azzal. Tény, hogy Közép-Európában a legnagyobb etnikai tömböt a germánság alkotja, amely 90 milliós és három egymással szomszédos országban oszlik meg (Németország, Ausztria és Svájc). A nem germán tömböt az 55 milliós szláv (Csehország, Szlovákia, Lengyelország) alkotja, valamint a 10 milliós magyar, amelyhez a magyar államhatárokon kívül lévő több mint 3 milliós magyar ajkút is hozzá kell számítani. Délkelet-Európa irányában a románok, bolgárok, szerbek nem tartoznak KözépEurópába. Erdély, amely hosszú századokon át a magyar állam része volt, képezi az átmenetet Mitteleuropa és Délkelet-Európa között. B. Barbier kimutatja, hogy az urbanizáció (F. Braudellre hivatkozva) a modern industrializáció eszköztárának terminus technicus, szinte egészében a német modellt, illetve hatást viseli magán. Konklúziója ugyanaz, mint E. de Martonne-é volt: „Közép-Európa nem üres szó”. A régió tranzit jellege Nyugat és az ázsiai orosz Kelet között alapvető. A német Zwischeneuropa (Köztes-Európa) a valóságban Mitteleuropa, noha ezt az elnevezést a II. és a III. Birodalom lejáratva, ezért is ajánlotta Yves Lacoste (1988) az „d'Europe médiané” elnevezést. A civilizációs hatások, a történelmi és kulturális hagyományok alapján Közép-Európa súlypontosan a Nyugat vonzáskörébe tartozik. A régió belül két alegység körvonalazódik: a germán (Németország, Svájc és Ausztria) és a nem germán (Lengyelország, Magyarország, Csehország és Szlovákiai). Ezek az államok – mint A. Glucksman megjegyezte – „kiléptek a kommunizusból, és beléptek a történelembe”.³⁷

³⁶ Uo. Idézi B. Barbier.

³⁷ Michel Foucher: *L'Europe centrale, actualité d'une représentation à géométrie variable*. In: *L'Europe Centrale...* Varsovie. 1991. p. 58. (Ha Közép-Európát mint változó geometriát akarom meghatározni, azért van, hogy aláhúzzam a nézőpontok sokféleségét.)

Michel Foucher, korábban tett megállapításából kiindulva, úgy látja 1990-ben, hogy ha nem is végleges, de tudományos meghatározása Közép-Európának továbbra is „üres” és vitatott. „Si j'ai pu définir l'Europe centrale comme un ensemble á géometrie variable, c'est pour souligner la diversité des points de vue”.³⁸

Ugyanakkor a „közép” és a „kelet” alegységek újabb distinkciót jelentenek a „másik Európán” belül, felidéznek a régi társadalmi és kulturális határokat, ami szerinte nem más, mint „geopolitikai ábrázolás”. A régi limes a közép- és kelet-európai térségben – egyfelől a latin, másfelől a görög kereszténység között, s az előbbiből nem lehet kizárni a baltiakat, Nyugat-Ukrajnát és Románia északnyugati magyar szektorát – nemcsak ideológiai törésvonal, hanem a két alegység társadalmi formájának modernitását is jelöli. A közép mint földrajzi, geopolitikai, történeti és kulturális alegység nyugat felé gravitál, kelet és délkelet, korábbi tradícióihoz híven konfliktushordozó. A „nagy Európa” sorsát nem annyira a közép, mint a kelet befolyásolhatja.³⁹

Közép-Európa földrajzi identitásának elemzése a 1980-as évek végétől egyre inkább kicsúszott a geográfusok érdeklődési köréből, nem mintha mindent leírtak és lerajzoltak volna a régió tekintetében, hanem a rejtélyesnek és homályosnak vélt, elítélt geopolitika és geostratégia került előtérbe, kedvezett neki az európai és globális politikai konstelláció is. Olyannyira, hogy Mitterrand egy átfogó európai geopolitikai elmélet kidolgozásának szükségességéről beszélhetett. Ennek mintegy első konkretizálásaként fogható fel az Yves Lacoste irányításával 1993-ban megjelent monumentális Dictionnaire de Geopolitique,⁴⁰ amelyben az új Európa „atyjai”, a keresztény-demokrata Konrad Adenauer, Alcide De Gasperi, Robert Schuman a szocialistáktól és az amerikai vezetőkől támogatva hozzák létre a Közös Piacot, a hidegháború idején, mintegy ellensúlyozva ezzel a kommunizmus térhódítását. A poszt-kommunista korszakban, amikor az egykori Szovjetunió geopolitikai és geostratégiai helyzete elemeire bomlott, amikor az integráció és dezintegráció tendenciái párhuzamosan jelentkeznek, amikor magának Franciaországnak fölül kell vizsgálnia a centralizált nemzetállam modelljéből fakadó belső geopolitikáját stb., Közép-Európa, mely az európai végeken van, ismét válaszút előtt áll fő stratégiai törekvéseinek megvalósulása esetén is. Az Európai Unióban melyik geopolitikai modellt fogja támogatni: a francia, az angol vagy a német modellt? A centralizált nemzetállam konfliktushordozó, erőgyen-

---

³⁸ I. m. p. 59-60.

³⁹ *Dictionnaire de géopolitique sous la direction de Yves Lacoste. Flammarion, Paris, 1993.*

⁴⁰ Michel Foucher: *Une nouvelle géopolitique européenne ou les temps heurtés de l'Europe. In: Cet étrange postcommunisme. Rupture et transitions en Europe centrale et orientale.* Sous la direction de Georges Minket – Jean-Charles Szuzek. Presses du CNRS/La Découverte. Paris, 1992. p. 353-354.

súlyra alapozó francia-angol modellt, mely ugyanakkor uniformizáló és homogenizáló, vagy pedig a föderáció, a landok pozitív tapasztalatain alapuló német modellt?⁴¹ Mennyiben áll fenn annak veszélye, hogy a kisállamiság Európa balkanizációjához vezethet? Kétségtelen, az Európai Unióhoz csatlakozó kisállamok mindegyike meg akarja őrizni identitását, sőt azt is mondhatjuk, hogy a régiók is, így a mi régióink közép-európaiságát. S ez egy decentralizált Európában lehetséges, amely meghaladja a nemzetállam kereteket, fellazítja azokat. A Vatikán a nemzetállamban és az általa felszabdalt Európában a jó szomszédság akadályát látja. Az államok feletti Európában a kulturális identitást a keresztény alapokon tartotta megvalósíthatónak. Az új „ellenreformáció” az ökumenizmus kilátástalanságából táplálkozik, az ortodox autocefalis egyházak még mindig úgy fogják fel, hogy „cuius regio, eius refugio”. (Lásd az unitusok helyzetét.) Azonban e távolról sem mellőzhető kérdés feloldása is összefüggésben van azzal a másik, mind a mai napig nyitott kérdéskompleksummal, amely az európai univerzalizmust dilemma elé állítja, ami nem új és nem kimondottan a közép-európai régió sajátja. Az identitások területén patriotizmus vagy nacionalizmus, szekularizáció vagy totalitarizmus, tolerancia vagy intolerancia. A gazdaságban autoritarizmus vagy inventív modernitásra alapozó demokrácia. Vagy pedig gazdasági protekcionizmus és helyi háborúk, melyet a kormányzók „kitalált” nacionalizmusa táplál.⁴² A partikuláris nemzeti, nemzetállami valóságmeghatározások értékhierarchiájának felerősödése relativizált plauzibilitás-struktúrákat alakíthatnak ki, amelyek tág teret nyithatnak a régiócsinálásnak, a pillanatnyi sajátos geopolitikai és geostratégiai érdekeknek megfelelően. S ezzel az univerzalizmus tagadását szerkesztik át „realitássá”, mesterségesévé téve azt. Az univerzalizmus normatív-integratív kényszere, s az abban ható erős szociális, gazdasági, kulturális motivációk az esetek többségében geopolitikai és geostratégiai képzeteknek rendelődnek alá. Az így átszerkesztett univerzalizmus felerősíti a modernitásból fakadó gradualitást, a civilizációs értékhierarchiákat megmeregvíti, s az erőegyensúly régi reflexei szerint szintén a régiócsinálás(ok) eszköze lehet. Erre utalnak azok a konstrukciók, amelyek Közép-Európa helyzetében a 1990-es évek elején tapasztalt változásokat is figyelembe véve, szerkesztették át a geopolitikai tablót. Ma már azonban aligha reménykednek a geostratégák abban, hogy Nyugat és Oroszország euro-ázsiai szövetsége, mely az Atlanti-óceán két partvidéke közti konfliktust is magában rejtí, valaha is létrejön. Az nyitott kérdés, hogy Oroszország a jövőben milyen mértékben lesz képes ellensúlyozni Észak-Amerikát. S az új Európa, benne Közép-Európával, valóban az irányba halad-e, hogy a „világ Svájca” legyen (erre utalna az Európai Biztonsági és Együttműködési Rendszer ténykedése)?⁴²

⁴¹ Nicolas Bárdos-Féltornyai: i. m. In: Nations et Frontières. p.121.

⁴² Nicolas Bárdos-Félioroni: *Face à l'Europe centrale, l'Allemagne entre le IVe Reich et l'Union Européenne*. In: Objectif Europe. nr. 31/32.1994. p. 11.

ÖSSZEGRZÉS

Közép-Európa földrajzi identitásának vázlatos áttekintése ellentmond a „l'introuvable Europe du Centre” – „megtalálhatatlan Közép-Európa” kifakadásnak. Kétségtelen, ez a negatív állítás (M. Foucherl, akárcsak E. de Martonne „Közép-Európa nem üres szó” pozitív megállapítása, a geográfiában nem annyira a terminológiai és fogalmi ellentmondásokra utal, ami A. Himley és J. Partsch óta többé-kevésbé tisztázott, hanem inkább a régió állandóan változó geopolitikai habitusára. A földrajz szűkebb vagy tágabb értelemben, az éppen aktuális nemzetállami vagy nagyhatalmi törekvések szempontjai szerint is alapos munkát végzett Közép-Európa partikuláris geográfiájának feltérképezésében. A földrajzi állandók, a geofizikai, geomorfológiai, klimatikai, biogeográfiai tények rögzítése a humán földrajz, a gazdaság és a politikai földrajz változóiba ütközött, ami az európai politikai konjunktúra dinamikájából adódóan a régióleírások és kartográfiák állandó újrafogalmazását vonta maga után. A napóleoni korszak fedezi fel Közép-Európát, ekkortól válik a régió a kontinentális szupremáciáért folytatott harc terepévé.

Közép-Európa területén két geostratégiai tengely húzódik. Az első, a legfontosabb, amely kapcsolatot teremt Nyugat- és Kelet-Európa között, a párizsi medencéből indul ki, áthalad a német és lengyel síkságon, szinte akadálytalanul folytatódik az Uralig. Ennek a tengelynek központi részén Lengyelország helyezkedik el, így kulcsszerepe van a jelenlegi geopolitikai konstellációban is, a Nyugat és Kelet közötti kommunikációban. Ugyanakkor ez a tengely a napóleoni háborúk óta, és amióta Németország és Oroszország nagyhatalom, a kontinentális elsőbbségért folytatott konfrontáció fő területe. A második geostratégiai tengely, amely ugyanakkor szekunder jelentőségű, az európai kontinens déli részén húzódik, a Duna-medencén és a Balkánon át a tengerszorosok révén teremt kapcsolatot a Közel-Kelettel. A tengely központi területe a Kárpát-medence. A két geostratégiai tengely közötti különbséget a földrajzi adottságok nyújtják. A Kárpátok hegyláncai és a Szudéták választják el az északi nagytájat a dél-európai, geomorfológiailag bonyolult nagytájtól. Nem véletlen, hogy a klasszikus földrajz Közép-Európa definíciójában az átmeneti, az ütköző terület, földrengés-zóna, geopolitika névadója (Kjellén) egyenesen kritikus zónát mond, fogalmakat használják. E fogalmaknak természetesen politikai jelentéstartalmuk is van. A felszíni fragmentációból fakadó kontrasztosság a földrajzi determinizmus számára mintegy igazolta a humán földrajz által konstatált etnikai sokszínűséget. A kettő szerves konnotációjában pedig, a diverzifikáció mint az ellentétek, a konfrontáció állandója exponálódott. A francia földrajzi iskolát mind a mai napig, a szociáldarwinista ihletésű diagnosztika kísérti, Közép-Európa a germán és a szláv faj küzdőtere. Közép-Európa etnikai alapon való kisajátítása e konfrontá-

ció függvénye, ezt a partikularitást hangsúlyozó sztereotípiát a német egység (1990) megvalósulása újból előtérbe tolta. Természetesen ennek szomorú tradíciói vannak, amit ha tompítottak is európai módon, mégis aktualizálnak. A közép-európai identitásnak, a közép-európaiságnak ez a negatív sztereotípiája a régió európaiságának megkérdőjelezése. Ezt erősíti a modernitás valóban létező graduális különbözőségeinek túlhangsúlyozása, valamint a régióhoz olyan politikai földrajzi elemek csatolása, melyek annak sem fizikai, sem humán földrajzilag nem komponensei. Gondolunk itt a balti államokra: Ukrajnára, Balkánra, Romániára, Nagy-Szerbiára stb. A német és a francia földrajzi iskola Közép-Európa definíciójába a nagyhatalmi befolyásos övezet stratégiájának elvei és gyakorlata tükröződik vissza. A francia iskola, az 1990-es években, főleg geopolitikai vonalon, némileg meghaladta a korábbi sztereotípiákat és egyneműsítéseket. A német most van újjászületőben, azonban a 1970-es években kibontakozó Ostpolitik sokkal árnyaltabb. Ettől függetlenül a német vagy szláv partikularizmusnak megvannak az univerzalista hagyományai. Igaz, bennük megvan az a tendencia, hogy a saját individualitásuknak összeurópai normatív-integratív funkciót tulajdonítsanak. Az a fajta univerzalizmus, amely a nemzetállami és regionális partikularizmust az összeurópai egységnek rendeli alá, vagy csak azon belül képzelel el (Teleki Pál), és ennek az egységnek a szolgáltatába állítja a földrajzot, ritka eset az európai geográfiai irodalomban. Mondhatni, ez a pozitív közép-európaiság, szemben a fentebb említett negatív közép-európaisággal, napjaink „kényszere”. Melyben ma már nem annyira a földrajzosok érvei, mint az új geopolitikai helyzetből fakadó felismerések realizálhatóságának távlatai ösztönzőek. Azonban a régi reflexek kísértének, nem véletlen, hogy az új Közép-Európában, a modernizáció különböző szintjei, realitásainak tényei mellett az univerzalizmus is minduntalan geopolitikai, földrajzi érvek küszöbeibe ütközik. S ezek nyomós érvek? Az Európai Unió stratégiájában az új Közép-Európa előreláthatólag Kossuth és Jászi Duna-medencéjét részesíti előnyben, a némettség nélkül, mintegy igazolva az immár köznyelvbe is annyira beleivódott Kelet-Közép-Európa terminust? A graduális univerzalizmus szabályai szerint ismét két Közép-Európa lenne születőben?